

Tirgus ekonomika, demokrātija, globalizācija un jaunatne

Ievads

Kā jau rakstīts **Pārskata** ievadā, globalizācija sašaurina sociālo telpu un laiku, un cilvēku dzīvi Latvijā arvien vairāk ietekmē arī notikumi ģeogrāfiski attālos pasaules reģionos. Pieaug pārmaiņu temps, un pārmaiņas skar ne tikai lietas, bet arī cilvēku attiecības. Daudzi sociālie zinātnieki norāda, ka globalizācijas ietekmē mazinās kultūru un reģionu izolacionisms, paātrinās ekonomikas attīstība, samazinās valsts regulējošās barjeras un pieaug starptautiskā drošība. Globalizācijas kritizētāji savukārt uzskata, ka tās ietekmē mazinās politikas caurspīdīgums un prognozējamība. Nav arī skaidrs, cik lielā mērā nabadzīgās valstis būs spējīgas izmantot priekšrocības, ko sniedz globālo tirgu atvēršanās, un vai tā nonovedīs pie nepārvaramām nevienlīdzības plaisām pasaules ekonomikā. Nereti globalizācijas divdabīgums cilvēkiem rada sajūtu, ka ir apdraudētas viņu lokālās identitātes, un īpaši aktuāli tas ir valstīs, kuras tikai nesen ir atvērušās ārējām ietekmēm.

Kā norāda amerikāņu sociologs Daniels Bells, nācijas ir par mazu, lai risinātu lielās problēmas, un par lielu, lai novērstu mazās. **Pārskata** 2. nodaļā jau analizēts, kā globalizācijas ietekmē sašaurinās nacionālo valdību pilnvaras, daudzas to funkcijas pārņemot starptautiskām organizācijām. Parasti starptautiskām institūcijām valdības deleģē tādas funkcijas, ko atsevišķas valsts līmenī nav iespējams veikt. Līdzās tam arvien lielākas pilnvaras cenšas iegūt pašvaldības. Tāda divpusēja spiediena apstākļos mainās gan nacionālo valdību iespējas, gan arī to rīcība. Jo biežāk valdībai sava politika jāsašķa ar citu valstu interesēm, jo biežāk tā var saņemt kritiku par nacionālo interešu neievērošanu un

valsti var uzvilņot nacionālistiskas jūtas. Decentralizācija un globalizācija ir visai atšķirīgi orientēti spēka vektori. Tieši Centrālaustriemeiropas valstīs, kas tikai relatīvi nesen kļuvušas par atvērtām sabiedrībām, cilvēki negatīvāk vērtē to, ka globalizācija varētu sašaurināt viņu iespējas ietekmēt nacionālo valdību politiku.

Globalizācija nozīmē arī to, ka sabiedrībai aizvien biežāk nākas saskarties ar problēmām, kuru risināšanā tai nav pieredzes. Turklāt cilvēku iespējas sasniegt savus mērķus arvien vairāk kļūst atkarīgas no apstākļiem, kuri atrodas ārpus viņu ietekmes. Savstarpējo atkarību un saistību ķēdes kļūst arvien garākas un grūtāk pārskatāmas. Tas mazina personu iespējas prognozēt rīcības sekas un palielina sociālas nedrošības sajūtu, kas var negatīvi ietekmēt arī demokrātijas attīstību Latvijā. Lai mazinātos nedrošība, jāceļ individu izglītība un kompetence.

Globalizācijas radīto problēmu sarežģītība ne plašākos sabiedrības slāņos, ne politiķu aprindās vēl nav pietiekami apzināta. Vairāk jādiskutē par tehnoloģiskās attīstības, ekonomiskās struktūras pārmaiņu, Latvijas valstiskās suverenitātes un demokrātijas nostiprināšanas jautājumiem.

Maz ir pētīts, kā ar globalizāciju saistītās iespējas un risku vērtē dažādas iedzīvotāju grupas, cik lielā mērā tās ir gatavas praktiski izmantot iespējas un izvairīties no problēmām. Tāpat nepietiekami ir apzināts, kā varētu mainīties individu mijiedarbība ar valsti, nepietiekami izsvērts, kuras grupas kaut ko iegūs un kuras zaudēs ekonomikas, kultūras un politikas internacionalizēšanās rezultātā un kā tas varētu ietekmēt politiskās vērtības un uzvedību. Latvijā daudzi cilvēki pauž bažas par ekonomikas, iedzīvotāju labklājības, valsts drošības, latviešu kultūras, identitātes un valstiskās neatkarības nākotni. Pozitīvas atbildes uz šiem jautājumiem un konkrēti

risinājumi nostiprinātu cilvēkos drošu pārliecību par nākotni un sekmētu arī tautas attīstību.

Jaunatne ir tā sabiedrības daļa, kuras nākotne visvairāk saistīta ar globalizācijas iespēju izmantošanu, taču jauniešu reālā piekļuve globalizācijas priekšrocībām ir atkarīga no valsts ekonomiskās attīstības, izglītības sistēmas, pašu jauniešu vērtīb-orientācijas un vecāku iespējām sekmēt savu bērnu attīstību un izglītību. Tāpēc šajā nodaļā īpaši analizētas jauniešu izglītības un darba iespējas Latvijā globalizācijas kontekstā.

Ledzīvotāju attieksme pret brīvā tirgus ekonomiku

Latvijā 90. gados ir izveidojusies un funkcionē brīvā tirgus ekonomika, kas ir saimnieciskās augsmes priekšnosacījums. Taču brīvais tirgus ir radījis arī sociālas disproporcijas, un, lai tautas attīstība sekmētos, tās jāmazina. Globalizēta brīvā tirgus apstākļos nacionālo valstu attīstību vairāk par ārējiem ienaidniekiem apdraud šo valstu varas pārstāvju, darba devēju un darba ņēmēju nespēja tirgus ekonomikas apstākļos nodrošināt dinamisku rīcību un risinājumus. Tehnoloģijas ietekmē strauji mainās ražošanas, patēriņa un darbaspēka tirgus struktūra. Saasinoties konkurencei, palielinās ražošanas specializācija un koncentrācija, pieaug ārējās tirdzniecības apjoms. Tirgus attiecību sociālais rezultāts nav tikai jauni produkti un pakalpojumi, kas uzlabo dzīves kvalitāti un veicina tautas attīstību. Nereti tirgus ekonomika noved pie nevienlīdzības: dažu reģionu un iedzīvotāju grupu labklājība vairojas, turpretī citos reģionos un grupās izplatās nabadzība.

Sabiedrības noslāņošanās un ekonomiskā nevienlīdzība, uz ko vērsa uzmanību 1997. un 1998. gada izdevumi **Latvija. Pārskats par tautas attīstību** un kas raksturota arī šā **Pārskata** 1. nodaļā, aktuālu padara jautājumu par valsts lomu ekonomikā. No vienas puses, tirdzniecības ierobežojumi vai citi vietējo ražotāju protežēšanas pasākumi var veicināt valsts ekonomisko un politisko izolāciju. Taču, no otras puses, atvērta, bet maz konkurētspējīga ekonomika var apdraudēt sabiedrības sociālo stabilitāti. Šās dilemmas risināšana lielā mērā ir atkarīga no tā, cik lielā mērā sabiedrība spēj saskaņot ilgtermiņa un īstermiņa attīstības intereses un vai tā ir gatava izmantot globalizācijas radītās iespējas.

Latvijas iedzīvotāju attieksme pret tirgus ekonomiku ir visai pretrunīga. No vienas puses, visās trijās Saeimas vēlēšanās, kas notikušas 90. gados,

sabiedrības vairākums atbalstījis tās partijas, kuras savās programmās aizstāvējušas tirgus ekonomikas principus. Šajā laikā Latvijā ar sabiedrības atbalstu veikta zemes un namīpašumu atdošana bijušajiem īpašniekiem, turklāt daudz plašākos apmēros nekā citās Centrālaustriemeiropas valstīs. Sabiedrības vairākums atbalstījis cenu liberalizāciju, kā arī mazo un vidējo uzņēmumu privatizāciju, kas nu jau pabeigta. Iedzīvotāju vairākums pozitīvi vērtējis arī Latvijas Bankas stingro emisijas politiku, kas nodrošinājusi nacionālās valūtas stabilitāti. Lielākā daļa iedzīvotāju atbalstījusi arī bezdeficīta budžetu. Latvijā nav ieviests progresīvais ienākuma nodoklis, bet tirdzniecības noteikumu liberalizācija Latvijai pirmajai no Baltijas valstīm ļāva iestāties Pasaules Tirdzniecības organizācijā. Latvijas iedzīvotāju vairākums atbalsta arī valsts līdzdalību Eiropas Savienībā.

Nemot vērā, ka 1998. gadā Latvijā privātktorā bija nodarbināti 720 tūkstoši iedzīvotāju, bet publiskajā sektorā – tikai 331 tūkstotis un ka 1999. gada sākumā Latvijā darbojās 32 tūkstoši sabiedrību ar ierobežotu atbildību un gandrīz 14 tūkstoši individuālo uzņēmumu, var secināt, ka uzņēmējdarbība Latvijā attīstās intensīvi. Pretrunas starp darba devējiem un darba ņēmējiem Latvijā reti tiek risinātas ar streiku palīdzību. Šie apstākļi ir veicinājuši makroekonomisku stabilitāti un radījuši labvēlīgus nosacījumus tam, lai Latvijas tautsaimniecība varētu izmantot globalizācijas radītās iespējas.

No otras puses, liela Latvijas sabiedrības daļa nav spējusi pielāgoties jaunajām ekonomiskajām attiecībām, neizprot tās vai arī nepieņem tirgus ekonomikas principus. Kā norādīts 1998. gada **Pārskatā**, iedzīvotāju vairākums izjūt sava darba sociālo nozīmību, tomēr līdz šim darbaspēka tirgus sakārtošana galvenokārt aplūkota kā institucionāla reforma, bet nodarbinātības kvalitatīvajai pusei – darba devēju, izglītības iestāžu un pašu darba ņēmēju atbildībai – ir pievērsta nepietiekama uzmanība.

Vērtējot ekonomiskos procesus un valsts iespējas, daudzi cilvēki joprojām balstās uz priekšstatiem, kuri izveidojušies totalitārās politiskās sistēmas ietvaros. Joprojām daudzu cilvēku ekonomiskajai domāšanai un rīcībai ir raksturīga neuzņēmība, konservatīvisms vai zema darba kultūra, kas viņus dara konkurētspējīgus darbaspēka tirgū. Darba devēji nereti nespēj nodrošināt uzņēmumu kvalitatīvu pārvaldīšanu un attīstības plānošanu ilgākam laikam. Daudzus Latvijas iedzīvotājus satrauc tādas parādības kā ekonomiskā nevienlīdzība, darbaspēka migrācijas sociālās sekas, ekonomiskā noziedzība un korrupcija. Pašreiz divas trešdaļas Latvijas iedzīvotāju pozitīvi vērtē to, ka Latvijā veidojas no valsts brīva

tirgus ekonomika, tomēr vairāk nekā puse Latvijas iedzīvotāju ir neapmierināta ar to, kādā veidā tā darbojas. Sabiedrībā dominē viedoklis, ka pārmaiņas notiek pārāk gausi (tikai katrs desmitais Latvijas iedzīvotājs uzskata, ka pārmaiņas notiek pārāk strauji). Gan tas, ka institucionālās reformas noris nepietiekami dinamiski, gan arī tas, ka vēl nav nobriedusi tirgus ekonomikas kultūra, kavē tautas attīstību.

Pērnā gada **Pārskatā** norādīts, ka, sabrūkot padomju ekonomiskajai sistēmai, tautsaimniecībā notikušas lielas strukturālas pārmaiņas, kuru rezultātā daudzu cilvēku dzīves līmenis ir pazeminājies un liela daļa no viņiem dzīvo dziļā trūkumā. 1998. gadā pētījumā par mājsaimniecību budžetiem konstatēts, ka 13 % aptaujāto savu materiālo stāvokli vērtē kā ļoti sliktu un 34 % kā sliktu. Pēc Eurostat pētījuma datiem, Latvijā no visām ES kandidātvalstīm ir viszemākais iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju (26 % no ES vidējā rādītāja). Latvijas ekonomikas atvēršanās starptautiskajai tirdzniecībai, kas notika vienlaikus ar tautsaimniecības lejupslīdi, daudzos radījusi neticību, ka vietējie ražotāji var būt konkurētspējīgi, un viņi ir norūpējušies, vai šāda politika nenovedīs pie vēl krasāka dzīves kvalitātes krituma.

Latvijā pastāv tendence pieaugt ekonomiskai nevienlīdzībai. Pēc pētījuma par mājsaimniecību budžetiem, divu gadu laikā (1997–1998) iedzīvotāju vidējie ienākumi uz vienu mājsaimniecības locekli pieauguši par 12 %, tomēr iezīmējas arī ļoti bīstama parādība: 10 % nabadzīgāko iedzīvotāju ienākumu līmenis šajā laikā ir pat vēl par 5 % pazeminājies. Turklāt jāņem vērā, ka ļoti augstus ienākumus gūstošās ekonomiskās elites reālie ienākumi šeit netiek ierēķināti, tāpēc reālais noslāņošanās pieauguma temps ir daudz augstāks, nekā uzrāda Džini koeficients (1998. g. – 0,32).

Ekonomisko noslāņošanos veicina arī tas, ka dažādu Latvijas reģionu iespējas izmantot globalizācijas iespējas ir visai atšķirīgas. Atsevišķiem reģioniem infrastruktūras atpalicības vai perifēriska novietojuma dēļ ir sarežģīti piesaistīt investīcijas, bet investīciju trūkums savukārt negatīvi ietekmē šo reģionu attīstības iespējas. Arvien lielākā mērā sāk atšķirties arī dažādu reģionu iedzīvotāju iespējas iegūt kvalitatīvu izglītību, un intelektuāli spējīgākie cilvēki ekonomiski mazāk attīstītos rajonus bieži vien pamet. Rezultātā veidojas tādi apstākļi, ka var sākties ekonomiskās depresivitātes atražošanās. Sevišķi nelabvēlīgi situācija attīstās Latgalē, kas, pēc Eurostat datiem, vērtējama kā viens no nabadzīgākajiem Eiropas reģioniem. Resursu reģionālā pārdale savukārt saasina pretrunas starp «bagātajām» un «trūcīgajām» pašvaldībām, bet iespēju nevienlīdzība veicina to, ka dažādu reģionu iedzīvotāju ekonomis-

kās izturēšanās modeļi un politiskās vērtības sāk arvien jūtāmāk atšķirties.

Latvijā, tāpat kā daudzās Eiropas valstīs, lielākā daļa sabiedrības domā, ka cilvēki ir trūcīgi tāpēc, ka sabiedrība pret viņiem izturas netaisnīgi. Latvijā daudzi cilvēki ir arī pārliecināti, ka pašreizējie materiālo labumu pārdales principi nav sociāli taisnīgi un valstij jānodrošina lielāka ekonomiskā vienlīdzība. Vairāk nekā puse iedzīvotāju domā, ka valdībai būtu jāsamazina ienākumu atšķirības un tikai trešdaļa iedzīvotāju uzskata, ka cilvēkiem vajadzētu mazāk gaidīt no valdības un vairāk pašiem rūpēties par sevi. Novērtējot iespējamus konfliktus, kuri valdībai būtu jārisina, Latvijas iedzīvotāji visbiežāk norāda nevis uz etniskām nesaskaņām, bet gan uz pretrunu starp bagātajiem un nabadzīgajiem.

Tomēr jautājumā par to, cik lielā mērā valstij jāiejaucas ekonomikā, sabiedrībā un arī politiķu vidū valda liela nevienprātība. Līdz šim vēlētajū vairākums atbalstījis liberāli orientētas partijas, tomēr, kā rāda socioloģisko aptauju rezultāti, arvien vairāk kļūst cilvēku, kuri ar tādu politiku ir neapmierināti. Ja valsts norobežosies no labklājības problēmu risināšanas un tagadējais noslāņotības līmenis saglabāsies vai pat pastiprināsies, pastāv liela varbūtība, ka pieaugs politiskā nestabilitāte, kas var destabilizēt ekonomikas attīstību un kavēt Latvijas tautsaimniecības pārstrukturēšanos. Savukārt, ja materiālo labumu pārdales problēma tiks risināta, palielinot nodokļu slogu, ražotājiem samazināsies investīciju iespējas un starptautiskā konkurētspēja. Pret tādu politiku enerģiski iebilst darba devēji.

Liela nevienprātība Latvijas iedzīvotāju vidū valda arī jautājumā par to, kas ir svarīgāks – personīgā brīvība vai vienlīdzība. 48 % atbalsta pirmo, bet 44 % otro viedokli, pie tam vecākā gadagājuma cilvēki biežāk par svarīgāko atzīst vienlīdzību, bet gados jaunākie augstāk vērtē personīgo brīvību. Sabiedrības vairākums uzskata, ka valsts nedrīkst iejaukties cilvēku privātajā dzīvē un ir ļoti svarīgi, lai cilvēki varētu brīvi izteikt savu viedokli. Vienlaikus, kā liecina aptauju dati, gandrīz puse iedzīvotāju piekrīt spriedumam, ka sabiedrībai nav jābūt iecietīgai pret politiskiem uzskatiem, kuri būtiski atšķiras no vairākuma nostājas. Visplašāk šo viedokli atbalsta cilvēki ar zemu izglītības līmeni.

Pēdējos desmit gados gan nav pieaudzis tādu cilvēku skaits, kuri domā, ka konkurence cilvēkos modina sliktākās īpašības, tomēr mazāk ir palicis tādu cilvēku, kuri uzskata, ka konkurence ir laba, jo tā liek cilvēkiem uzcītīgāk strādāt un veicina jaunu ideju rašanos. 1990. gadā šim viedoklim pilnīgi piekrita puse Latvijas iedzīvotāju, 1999. gadā – vairs tikai ceturtdaļa respondentu. Arvien biežāk Latvijas

iedzīvotāji konkurenci sāk vērtēt kā pretrunīgu parādību, arvien kritiskāk izturas pret šo tirgus ekonomikas pamatprincipu.

Neredzot iespējas pašreizējās ekonomiskās sistēmas apstākļos uzlabot savu materiālo stāvokli, dažās Latvijas iedzīvotāju grupās, piemēram, zemniecībā, izplatās uzskats, ka valstij jāsteno ekonomiskais protekcionisms – jāierobežo ārvalstu preču imports un jāsubsīdē vietējie ražotāji. Īpaši bieži protestus šajā sakarā izsaka zemnieki, jo viņiem nākas konkurēt ar ES valstu subsīdēto produkciju, tātad darboties nevienlīdzīgas konkurences apstākļos. Zemnieki ir viena no tām grupām, kuras pašreiz nespēj izmantot ekonomikas globalizācijas iespējas, jo citu valstu tirgi viņiem ir pieejami ļoti ierobežoti.

Pretrunīga ir Latvijas iedzīvotāju attieksme arī pret brīvas darbaspēka kustības principu. Padomju laika lielās migrācijas plūsmas (no 1951. līdz 1990. gadam Latvijā iebrauca 2,17 miljoni cilvēku, bet izbrauca 1,8 miljoni) un pieredzē gūtā atziņa, ka jaunatnācēji daudzos gadījumos nepieņem pastāvošās sociālās normas un turpina dzīvot pēc savām, cilvēkos radījusi neuzticību svešiniekiem. Pašlaik Latvijas iedzīvotāju vairākums ir visai negatīvi noskaņots pret to, ka Latvijā varētu palielināties imigrantu skaits. Gandrīz katrs otrais Latvijas iedzīvotājs domā, ka to cilvēku skaits, kuri darbu meklēt ierodas no citām valstīm, būtu stingri jāierobežo. Daudz ir arī tādu, kuri uzskata, ka Latvijā jāaizliedz ierasties darba meklētājiem no mazāk attīstītām valstīm, kā arī tādu, kuri nevēlas dzīvot kaimiņos ar imigrantiem un viesstrādniekiem. Kā pamatojumu viņi visbiežāk min to, ka imigranti palielina noziedzību un vietējiem atņem darba vietas. Pašlaik Latvijā pastāv stingri imigrācijas noteikumi. To mīkstināšana sakarā ar Latvijas vēlmi iestāties Eiropas Savienībā var izraisīt sarežģītas politiskas debates, bet tas kavētu Latvijas pievienošanos ES, kur viens no pamatprincipiem ir brīva darbaspēka kustība.

Pašreiz globalizācijas radītās ekonomiskās iespējas izmanto relatīvi neliela iedzīvotāju daļa – pārsvarā informācijas, komunikāciju, tranzīta un pakalpojumu nozaru darbinieki, kā arī uzņēmēji, kuru produkcija ir orientēta uz eksportu. Konkurētspējīgi starptautiskā darbaspēka tirgū ir Latvijas programmistu un augstas kvalifikācijas zinātnieki (sk. arī nobeigumu). Iespējas īslaicīgi strādāt ārzemēs izmanto daudzi jaunieši, it īpaši studenti. Lai gan parasti viņi piepelniņās nolūkā strādā (maz apmaksātu darbu), tas ļauj arī iegūt jaunu pieredzi un zināšanas. Vislielākajā mērā Latvijas iedzīvotāji globalizācijas ekonomiskās priekšrocības izjūt kā patērētāji, jo ir iespēja iegādāties kvalitatīvākas preces un saņemt labākus pakalpojumus. Taču tieši šajā

apstākļi izpaužas arī sociāla spriedze, jo trūkums daudziem šīs iespējas padara nepieejamas.

Dažādu iedzīvotāju grupu vērtējums par pašreizējo ekonomisko situāciju un nostāja jautājumā par ekonomisko problēmu risināšanas ceļiem visai būtiski atšķiras. Aptaujas liecina, ka viskritiskāk tirgus ekonomikas attīstību vērtē iedzīvotāji ar zemu izglītības līmeni un vecākā gadagājuma cilvēki. Salīdzinot ar padomju laikiem, šo grupu cilvēku ienākumu līmenis ir stipri krities, viņu profesionālās mobilitātes iespējas ir zemas, pārmaiņu rezultātā viņi ir kļuvuši par zaudētājiem un līdz ar to vairāk atbalsta ienākumu nivelēšanas pasākumus.

Jaunieši un personas ar augstāko izglītību daudz pozitīvāk vērtē to, kā Latvijā veidojas no valsts brīva tirgus ekonomika, viņi biežāk ir gatavi no Latvijas pārcelties strādāt uz citu valsti, viņus vairāk apmierina ekonomisko pārmaiņu temps. Jauniešu vidū ir lielāka ticība, ka ekonomiskā situācija valstī jau tuvākajā laikā uzlabosies, un viņi mazāk atbalsta ienākumu nivelēšanas pasākumus. Kopumā jauniešus var uzskatīt par grupu, kura ir pieņēmusi tirgus ekonomikas vērtības un ir gatava globalizācijas iespējas pārvērst ieguvumos.

Izpratne par demokrātiskajām vērtībām un politiskā kultūra

Kā norādīts 1998. gada **Pārskatā**, par tautas attīstībā svarīgākajiem Latvijas iedzīvotāji uzskata ekonomiskos mērķus – bezdarba mazināšanos, ekonomikas izaugsmi, jaunas darba vietas, lauku un reģionu attīstību. Par prioritāti viņi uzskata arī jaunatnes izglītību un noziedzības apkarošanu. Retāk cilvēki svarīgāko tautas attīstības nosacījumu vidū ierindo demokrātijas nostiprināšanos un pilsoniskas sabiedrības veidošanos. Sabiedrības vairākums nepietiekami apzinās, ka demokrātijas nostiprināšanās ir atkarīga ne tikai no elites, bet arī no pašu pilsoņu politiskās rīcības.

Globalizācijas kontekstā īpašu nozīmi iegūst tas, ka daudzu jautājumu izlemšanai ir nepieciešams augsts kompetences līmenis. Latvijas iedzīvotāju pašnovērtējums attiecībā uz politisko kompetenci ir zems: divas trešdaļas iedzīvotāju uzskata, ka cilvēku vairākums ir labāk informēts par politiku un valdību nekā viņi paši. Sevišķi grūti sociālu un ekonomisku informāciju iegūt ir trūkumā dzīvojošiem.

Atsvešinātība no valsts un politiskajām institūcijām, kā arī cilvēku savstarpējā atsvešinātība, par ko rakstīts iepriekšējos **Pārskatos**, joprojām ir izplatīta. Latvijas iedzīvotāji zemu vērtē ne tikai savas,

bet arī citu iespējas ietekmēt politiskos lēmumus. Visbiežāk tādi pesimistiski noskaņojumi ir tiem, kuri sevi ierindo zemākajos sociālajos slāņos. Pilsoniskās līdzdalības līmenis nav augsts, jo daudzi Latvijas iedzīvotāji visu savu darbību ir spiesti pakļaut eksistences nodrošināšanai. Tādējādi ekonomiska atstumtība veicina pilsonisku atstumtību.

Latvijas iedzīvotāju vidū dominē uzskats, ka saskarsmē ar cilvēkiem jābūt piesardzīgiem, un tikai neliela daļa domā, ka cilvēku vairākumam var uzticēties. Gandrīz trešā daļa piekrīt spriedumam «Esmu atstumts no apkārtnējiem notikumiem». Cilvēku iesaisti sociālā darbībā ierobežo arī pozitīvu ekspektāciju trūkums un pilsoniskās līdzdalības iemaņu nepietiekamība. Zemais līdzdalības līmenis savukārt stipri apgrūtina sabiedrības un varas dialogu, kā arī varas kontroli no sabiedrības puses.

Demokrātisko līdzdalību un arī sabiedrības integrāciju sarežģī tas, ka liels mazākumtautību cilvēku skaits joprojām neprot latviešu valodu (40 % to prot vāji, bet 20 % – neprot nemaz). Joprojām liels skaits nepilsoņu neizmanto iespēju iegūt pilsonību. Individu atstumtība no līdzdalības var novest pie izolācijas un tā, ka veidojas «mazo nišu sabiedrība», kurai raksturīgs autentisms personiskajā un konformisms publiskajā dzīvē. Lai to nepieļautu, jāstiprina demokrātiskā līdzdalība un sociālais dialogs.

Savukārt pozitīvi jāvērtē, ka aptuveni 40 %

Latvijas iedzīvotāju piekrīt spriedumam «Tādiem cilvēkiem kā es labākais panākumu gūšanas veids ir censties pēc kopīgiem mērķiem, apvienojoties ar citiem cilvēkiem». Par spīti dažādiem šķēršļiem, Latvijā aktīvi paplašinās nevalstisko organizāciju tīkls, lai gan, kā norādīts pērnajā **Pārskatā**, NVO, pašvaldības un valsts institūcijas vēl nesadarbojas stabili un vispusīgi. Globalizācijas kontekstā sevišķu nozīmi iegūst to NVO darbība, kuras veicina iedzīvotāju izpratni par starpvalstu sadarbības nozīmīgumu (sk. 4.1. informāciju). Latvijā šajā sakarā sevi jau apliecinājušas vairākas organizācijas: Eiropas kustība Latvijā, klubs «Māja», Itas Kozakēvičas Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācija. Arvien biežāk ir sastopami NVO un pārvaldības institūciju labas sadarbības piemēri.

Uzskatu brīvība un tolerance ir svarīgas atvērtas sabiedrības vērtības. Tomēr liela Latvijas iedzīvotāju daļa uzskata, ka vārda brīvība būtu jāierobežo, lai mazinātos ekstrēmistisku politisku uzskatu paušana, un šie cilvēki domā, ka «tiesības uz savu viedokli ir aizgājušas pārāk tālu». Katrs trešais iedzīvotājs piekrīt viedoklim, ka «cilvēkos, kam nepatīk, kā mēs savā valstī dzīvojam, nevajadzētu ne klausīties, ne ļaut viņiem izteikties» un ka «ārzemniekiem, kam nepatīk mūsu valdība, valsts pārvaldes forma un kuri to kritizē, nevajadzētu uzturēties mūsu valstī». Īpaši bieži šādus uzskatus pauž cilvēki

4.1. informācija

Eiropas kustība Latvijā

Eiropas kustība Latvijā (EKL) ir nevalstiska organizācija, kas dibināta 1997. gada 20. maijā. Tās dibinātāju vidū ir dažādu nozaru pārstāvji, kuri vēlas palīdzēt savai valstij un sabiedrībai integrēties Eiropas Savienībā. EKL ir starptautiskās organizācijas «Eiropas kustība» biedre.

Organizācijas mērķi ir

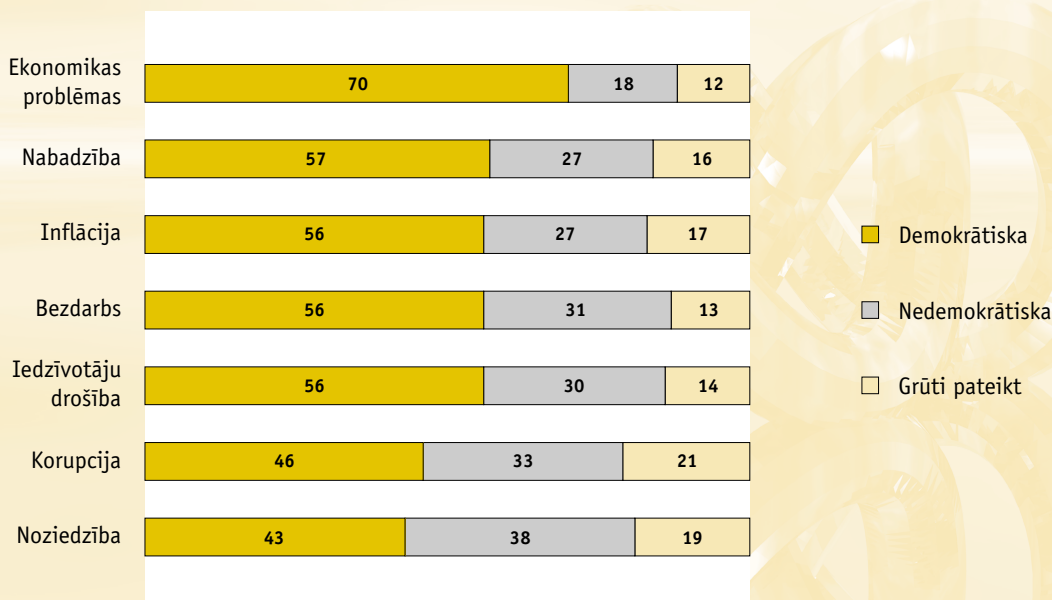
- veicināt Latvijas Republikas iestāšanos Eiropas Savienībā;
- informēt sabiedrību par ES, tās mērķiem, darbību un struktūru;
- Latvijā popularizēt Eiropas kultūru, zinātņi, saimniecisko un sociālo pieredzi;
- izveidot demokrātisku Baltijas valstu sadarbību;
- veicināt demokrātiskās Eiropas vienotību;
- iesaistīties starptautiskajā «Eiropas kustībā» Nacionālās padomes statusā.

Organizāciju izveidoja 18 pilsoņi, bet 1999. gada sākumā tajā jau bija 188 biedri, to vidū daudz kolektīvo biedru. EKL darbībā piedalās ap 400-500 cilvēku gadā, taču dažādu pasākumu auditorija ir daudz lielāka. EKL izdod apkārtrakstu «Virziens – Eiropa», kas iznāk vienreiz divos mēnešos, un tai ir sava mājaslapa internetā (<http://home.parks.lv/ekl>).

EKL rīko informatīvus un izglītojošus priekšlasījumus un seminārus saviem biedriem un plašākai sabiedrībai, kā arī pauž valdībai un sabiedrībai savu viedokli par svarīgākajiem Latvijas eiroleģislācijas jautājumiem. Nereti EKL strādā kopā ar valsts institūcijām un sadarbojas ar citām nevalstiskām organizācijām, kuras atbalsta eiroleģislāciju. EKL cenšas darbību izvērst laukos, dibinot reģionālās nodaļas un atbalstot tajās radušās iniciatīvas. 1999. gadā tika uzsākta semināru sērija par Latvijas nacionālajām interesēm un to aizstāvību sarunās ar Eiropas Savienību. EKL uzskata, ka eiroleģislācijas jautājumos ir svarīgi attīstīt dialogu starp valdību, sociālām un profesionālām grupām un nevalstiskām organizācijām.

4.1. attēls

Attieksme pret demokrātisku un nedemokrātisku valdību
(Kāda valdība spēj labāk atrisināt sabiedrības problēmas?), % no aptaujātajiem

ar zemāku izglītības līmeni. Savukārt jaunieši vairāk domā, ka problēmas tiks atrisinātas tieši ar demokrātijas paņēmieniem. Jaunieši lielākā mērā nekā citas iedzīvotāju grupas respektē demokrātiskās brīvības. Kopumā var secināt, ka politiskās iecietības deficīts ir nopietns drauds demokrātijas attīstībai.

Kopumā uzticība demokrātijai kā pārvaldības formai sabiedrībā nostiprinās, un cilvēku vairākums uzskata, ka nabadzības, bezdarba, korupcijas un noziedzības problēmas spētu mazināt demokrātiska un nevis nedemokrātiska valdība (sk. 4.1. attēlu).

Vairākums cilvēku uzskata, ka demokrātiska politiskā sistēma ir priekšnosacījums tam, lai risinātu pašreiz asās valsts problēmas. Tomēr joprojām liela ir arī tā iedzīvotāju daļa, kas domā, ka demokrātiska pārvaldības forma nespēs nostiprināt kārtību, garantēt cilvēkiem drošību un veicināt ekonomikas uzplaukumu. Daudzi cilvēki netic, ka demokrātija Latvijā nostiprināsies (sk. 4.2. attēlu). Socioloģisko aptauju dati liecina, ka sabiedrības uzticība demokrātiskiem institūtiem nav pietiekama un varas leģitimitāte ir zema.

Pašlaik, kā liecina aptauju rezultāti, Latvijas iedzīvotāju vairākums kritiski vērtē mūsu valsti iedibinājušos pārvaldības sistēmu. Kādreizējo komunistisko režīmu negatīvi vērtē vairāk nekā puse Latvijas iedzīvotāju, taču gandrīz tikpat daudz

cilvēku domā, ka «sociālisms bija laba ideja, kas tika slikti īstenota». Pašlaik Latvijas iedzīvotāju vairākums nepaļaujas uz valdības rīcības pareizību un uzskata, ka pat labākie politiķi nespēj būtiski ietekmēt valdību, jo tai ir paša sava darbākārtība. Cilvēkus neapmierina arī tas, ka varas institūti vai politiķi izvairās no atbildības, ir neizlēmīgi un pārāk daudz ķildojas.

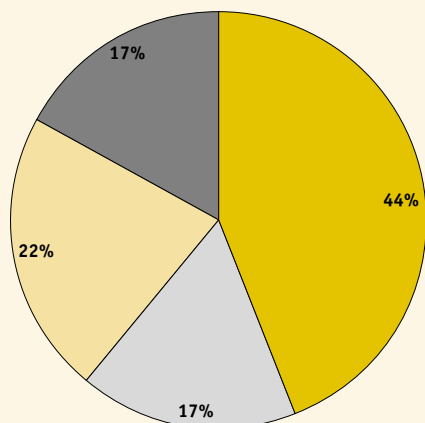
Vairākums Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka valsts pārvaldība arvien lielākā mērā sāk balstīties nevis uz «tautas balsi», bet gan uz «tirgus balsi». Kā ļoti bīstama parādība jāvērtē tas, ka 90 % Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka valsts attīstība notiek dažu ietekmīgu grupu, nevis tautas interesēs.

Cilvēkiem nereti ir vienkāršoti priekšstati par indivīda un valsts mijiedarbības raksturu netotalitāras sabiedrības apstākļos. Daudzi joprojām tic «automātiskas demokrātijas» iespējamībai vai, nepietiekami novērtējami sociālo grupu interešu un politiskās līdzdalības lomu, savas cerības saista ar to, ka varu iegūs «pareizie cilvēki». Ne vienmēr sabiedrības locekļi politiskos lēmumus vērtē no ilgtermiņa attīstības un citu grupu interešu viedokļa.

Vāja ir sabiedrības izpratne par subsidiaritātes nozīmi sabiedrības pārvaldībā, tāpēc bieži vien cilvēki visas savas cerības saista ar centrālās varas efektivitātes uzlabošanu, bet nepietiekamu uzmanību

4.2. attēls

Ticība demokrātiskas pārvaldības iespējām (Vai, pastāvot demokrātijai, var tikt atrisinātas valsts problēmas?), % no aptaujātajiem

- Tiks atrisinātas 44%
- Kļūs arvien nopietnākas 17%
- Paliks iepriekšējā līmenī 22%
- Grūti pateikt 17%

nību velta vietējo pašvaldību darbam. Liela nevienprātība Latvijas iedzīvotāju vidū ir par to, vai vietējām varas institūcijām būtu nepieciešamas plašākas pilnvaras. Tikai trešdaļa Latvijas iedzīvotāju pozitīvi vērtētu šādas pārmaiņas, turklāt jaunieši retāk nekā vecākā gadagājuma cilvēki atbalsta pilnvaru palielināšanu vietējām varas institūcijām.

Pilsoņu vairākums apzinās, ka piedalīšanās vēlēšanās ir nepieciešama, lai Latvijā nostiprinātos demokrātija. Lai gan iedzīvotāju līdzdalībai vēlēšanās ir tendence kristies, tomēr tās līmenis joprojām ir augsts. Biežāk tiesības vēlēties neizmanto tieši jaunieši.

Tomēr lielā daļā sabiedrības ir izplatītas arī autoritāras nostādnes. Latvijā ir visai daudz cilvēku, kuri uzskata, ka vēlēšanas nav labākais veids, kā izveidot valdības un izvēlēties valsts amatpersonas. Kā liecina aptauju dati, katrs ceturtais atzīst, ka mēs varam iztikt bez Saeimas. Daudzi Latvijas iedzīvotāji uzskata, ka ir labi, ja ir stiprs līderis, kam nav jāreķinās ar parlamentu (sk. 4.3. attēlu). Šie dati liecina, ka politiskam autoritārisma Latvijā ir visai plaša sociālā bāze. Neveidojoties stiprai pilsoniskai sabiedrībai, var kavēties demokrātijas nostiprināšanās Latvijā.

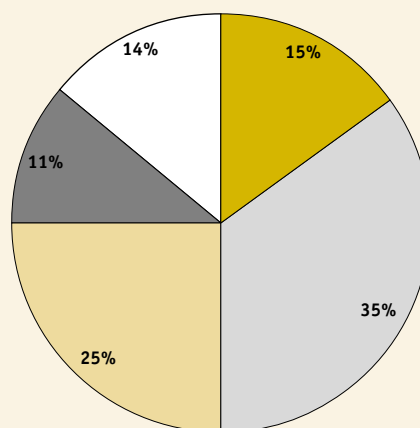
Korupcijas apkarošana

Izdevumos Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1997 un Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1998 jau analizēta korupcija un likumdošanas pasākumi, kuri tiek veikti cīņā ar to. Arī deklarācijā par Ministru kabineta darbu (15.07.1999) teikts, ka viens no valdības uzdevumiem ir dot izšķirošu triecienu korupcijai un noziedzībai. Šajā sakarā plānots nodokļu likumos iestrādāt principu, ka ikvienai personai pašai jāpierāda līdzekļu izcelsmes likumīgums un nodokļu nomaksāšana; no likumiem jāizskauž korupciju veicinošas normas, kas rada šķēršļus uzņēmējdarbībai un iedzīvotāju saimnieciskajai rosībai; jānodrošina, lai nenotiktu valsts un pašvaldību mantas izmantošana privātām vajadzībām; ziņas par amatpersonu ienākumiem jāpadara publiski pieejamas; jāparedz daļēja partiju finansēšana no valsts budžeta līdzekļiem.

Tomēr, kā liecina socioloģisku aptauju rezultāti, iedzīvotāju vairākums domā, ka korupcijai un politikai saistībai ar ekonomisko grupējumu interesēm ir tendence pieaugt. Par problēmas nopietnību

4.3. attēls

Autoritāra nostāja (Cik labi, ka valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jāreķinās ar parlamentu un vēlēšanām?), % no aptaujātajiem

- Ļoti labi 15%
- Diezgan labi 35%
- Diezgan slikti 25%
- Ļoti slikti 11%
- Grūti pateikt 14%

liecina arī tas, ka pēc starptautiskās nevalstiskās pretkorupcijas organizācijas *Transparency International* rēķinātā korupcijas izjūtamības rādītāja Latvija no 85 valstīm ieņem 71. vietu. Arī jautājumu izlemšanas process bieži vien nav caurredzams, un arvien plašāk sabiedrībā sāk izplatīties viedoklis, ka varas institūcijas bieži vien rīkojas nevis tautas, bet gan šauru ekonomisko grupējumu interesēs. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc prāva Latvijas sabiedrības daļa kritiski vērtē lielo uzņēmumu, it īpaši dabisko monopolu, privatizāciju un to, ka Latvijas tautsaimniecībā tālāk palielinās privātīpašuma īpatsvars.

Visai bieži gan darba devēji, gan darba ņēmēji cenšas izvairīties no nodokļu maksāšanas. Sabiedrības vairākums uzskata: ja uzņēmējs maksās visus nodokļus, viņš vai nu bankrotēs, vai nevarēs attīstīt uzņēmumu. Iedzīvotāju ticība valsts iespējai kontrolēt, kā nodokļus maksā ārvalstīs reģistrētas firmas, kas darbojas Latvijā, ir vēl zemāka. Gandrīz trešā daļa darba ņēmēju nedomā, ka spētu aktīvi rīkoties, ja darba devējs par viņiem nemaksātu vai tikai daļēji maksātu sociālās apdrošināšanas iemaksas.

Plaši izplatītā nodokļu nemaksāšanas prakse pazemina nodokļus maksājošo uzņēmēju konkurētspēju un stipri diskreditē valsts institūcijas, kuras nespēj nodrošināt nodokļu iekasēšanu. Iedzīvotāju uzticību valsts varai stipri vājinājuši arī vairāki skandāli, kur ārzemēs reģistrētas firmas ir iesaistījušās publisko līdzekļu izsaimniekošanā. Valsts tieslietu institūcijas nav pat bijušas spējīgas noskaidrot, kas īstenībā ir šo uzņēmumu īpašnieki, un darīt tos zināmus medijiem un sabiedrībai. Līdz ar to ekonomikas internacionalizāciju iedzīvotāji nereti uztver kā apstākli, kas veicina ekonomisko noziedzību un kavē sabiedrības attīstību.

Līdz pat 1999. gadam Vācijas un Zviedrijas likumi (šīs valstis ir vienas no lielākajām Latvijas ekonomiskajām partnerēm) pieļāva nodokļu atlaides saviem uzņēmējiem par kukuļiem ārzemēs. Līdz 90. gadu vidum līdzīgu praksi piekopa arī citas OECD valstis. Šī rīcība stimulēja Latvijas ekonomikas un politikas kriminalizāciju. Šajā sakarā ļoti atzīnīgi jāvērtē tas, ka 1999. gada februārī spēkā stājās OECD «Konvencija par cīņu pret ārvalstu amatpersonu kukuļošanu starptautiskos komercdarījumos», kas OECD valstīm liek uzņemties atbildību par savu firmu darbību ārzemēs.

Lielu ieguldījumu šā dokumenta sagatavošanā ir devuši arī *Transparency International* aktīvistu, un tas apliecina, ka starptautiskās nevalstiskās organizācijas spēj ietekmēt nacionālās valdības un ierobežot globalizācijas negatīvās parādības. Pozitīvi ir vērtējams tas, ka arī Latvijā korupcijas novēršanā ir

aktīvi iesaistījusies sabiedrība un nevalstiskās organizācijas (sk. 4.2. informāciju).

Sociāli atbildīgas tirgus ekonomikas nostiprināšanos Latvijā var veicināt arī patērētāju aizsardzības biedrības, īrnieku tiesību un interešu aizstāvības biedrības, Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība, Latvijas Darba devēju konfederācija un Latvijas Rūpniecības un tirdzniecības kamera. Šo organizāciju iekļaušanās starptautiskos radniecīgu organizāciju sadarbības tīklos palielina to politisko ietekmi. Tātad NVO sektora globalizācija ir jauns demokrātijas resurss, kas veicina politisko konkurenci un caurredzamību, kā arī dažādu pilsonisko interešu pārstāvību leģitimizācijas procesos.

Jaunatne un globalizācija

Globalizāciju pēc ietekmes uz sabiedrību var salīdzināt ar Jānusu – romiešu dievu ar divām sejmām: tai ir gan pozitīvas, gan negatīvas izpausmes. Nevienam vēl nav izdevies pieņemt tikai sabiedrības attīstību veicinošo globalizāciju un atteikties no riska, ar ko globalizācija saistīta. Svarīgi ir apzināties, ar ko nākas riskēt, un veicināt tādu sociālu mehānismu darbību, kas globalizācijas negatīvās sekas mazina.

Pateicoties informācijas tehnoloģiju attīstībai, globalizācija skar katru indivīdu. Tomēr indivīda iespējas šo tehnoloģiju izmantošanā nosaka gan šo tehnoloģiju pieejamība, gan indivīda prasme un zināšanas to lietošanā. Pirmo vairāk nosaka valsts ekonomiskās attīstības līmenis un uzņēmuma, firmas, ģimenes vai indivīda materiāltehniskā nodrošinātība, otrs atkarīgs no izglītības un indivīda spējām.

Jaunatnes problēmas līdz šim ir nepietiekami iztirzātas, un sabiedrības uzmanību vairāk saista valsts sociālā politika un pensiju reforma, jo Latvijā pastiprinās iedzīvotāju kopējās novecošanās process. Kopš 1996. gada sešdesmit gadus vecu un vecāku iedzīvotāju ir vairāk nekā bērnu un pusaudžu (0–14 gadu vecumā). Periodā no 1987. gada sākuma līdz 1999. gada sākumam bērnu un pusaudžu (0–14 gadu vecumā) īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā no 21,3 % samazinājies uz 18,5 %, bet 60 gadus sasniegušo īpatsvars no 16,8 % pieaudzis uz 20,3 %.

Jaunība ir cilvēka mūža posms starp pusaudža gadiem un briedumu. Jaunība beidzas ar to, ka cilvēks kļūst pieaudzis, kļūst par pilntiesīgu sabiedrības locekli. Ļoti gribētos noteikt precīzas vecuma robežas, taču tas ir atkarīgs no katras sabiedrības tradīcijām, normām, jaunu cilvēku iespējām kļūt patstāvīgiem. Būtiskākās pārmaiņas, kas šajā laikā

4.2. informācija

Nevalstisko organizāciju loma korupcijas apkarošanā

Latvijā darbību veiksmīgi uzsākusi *Transparency International* Latvijas nodaļa – sabiedrība par atklātību *Delna*. Tā ir nevalstiska organizācija, ko 1998. gada augustā nodibinājušas 13 privātpersonas, kas darbojas dažādās jomās – žurnālistikā, kriminoloģijā, ekonomikā, patērētāju interešu aizsardzībā un izglītībā.

Delnas mērķi ir

- panākt informācijas atklātību valsts, pašvaldību, privātajās un sabiedriskajās institūcijās un nodrošināt brīvu tās pieejamību,
- sabiedrībā iedzīvināt demokrātijas principus, lai palielinātos sabiedrības līdzdalība korupcijas apkarošanā,
- analizēt, kādi ir korupcijas cēloņi un to veicinošie apstākļi,
- izplānot un īstenot korupcijas novēršanas pasākumus,
- vākt un apkopot informāciju par korupcijas gadījumiem un pārkāpumiem pret starptautisko tiesību normu principiem un Latvijas Republikas tiesību normām,
- informēt un izglītēt sabiedrību par korupcijas izpausmes formām un par savu darbību Latvijā un ārvalstīs,
- sekmēt korupcijas apkarošanas likumu uzlabošanu, pilnveidošanu un izveidošanu (galvenokārt ar Korupcijas novēršanas padomes starpniecību),
- organizēt sabiedrisko organizāciju sadarbību ar valsts un pašvaldību iestādēm.

Delna Latvijā pārstāv starptautisko pretkorupcijas organizāciju *Transparency International* un izmanto tās tehnisko un metodisko palīdzību. 1999. gadā *Delna* no iedzīvotājiem vākusi informāciju par novērotajiem informācijas nesniegšanas gadījumiem valsts un pašvaldību iestādēs. Sadarbībā ar pētnieku grupu ir veikts pētījums «Korupcijas seja Latvijā». 2000. gadā organizācija turpinās veidot koalīciju ar citām NVO, lai novērotu valdības Korupcijas novēršanas programmas īstenošanu, kā arī plāno novērot valsts pasūtījumus – jomu, kurā līdz šim trūcis caurredzamības un kura bijusi labvēlīga vide korupcijai. *Delna* gatavo publicēšanai izdevumu «Valstiskā godaprāta rokasgrāmata».

notiek jauniešu dzīvē, ir izglītības iegūšana un patstāvīga darba uzsākšana, vecāku māju atstāšana un patstāvīgas dzīves uzsākšana, arī savas ģimenes nodibināšana. Plašās vecuma robežās skatoties, par jaunatni var uzskatīt cilvēkus vecumā no 15 līdz 29 gadiem, taču par vienu no robežām var pieņemt arī pilngadības sasniegšanu, t. i., 18 gadu vecumu, bet par otru – izglītošanās pabeigšanu (bakalaura vai maģistra grāda iegūšanu) 23 līdz 27 gadu vecumā.

Katrā sabiedrībā ir vesela virkne problēmu, kas saistītas ar jaunatni, jo jauni cilvēki tikai pakāpeniski nobriest un ieņem savu vietu sabiedrībā. Katrs bērns un jauniešs vispirms nāk no konkrētas ģimenes, no noteiktas sociālās vides un noteiktas sabiedrības. Runājot par globalizāciju, jāņem vērā, ka mūsu jauniešiem jābūt gataviem dzīvot un darboties ne tikai Latvijas mērogā, bet arī atbilstoši globālās sabiedrības standartiem. Tāpēc šajā nodaļā izmantoti ne tikai oficiālie statistikas un valdības institūciju dati, bet arī pašu jauniešu viedokļi un vērtējumi par savām iespējām mūsu sabiedrībā. Turpmākajā analizē izmantoti dati, ko devuši Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta (FSI) pētījumi par jaunatni. 1997. gada pavasarī tika aptaujāti 1200 devīto un divpadsmito klašu vidusskolēni, bet 1998. gada pavasarī – arodskolu un tehnikumu pēdējo kursu audzēkņi.

Paaudžu attiecības

Vecās sociālās sistēmas sabrukums un jaunu sociālo attiecību, normu un institūciju veidošanās izjauc iepriekšējo līdzsvaru un attiecības starp paaudzēm, jo faktiski visi – gan jaunie, gan vecie – nonāca līdzīgā situācijā, kur vecie rīcības stereotipi, likumi un normas vairs nedarbojas un pieredzei, kas parasti vecākiem cilvēkiem nodrošina priekšrocības salīdzinājumā ar jauniešiem, vairs nebija lielas nozīmes. Zināmā mērā visi Latvijas iedzīvotāji gados pēc neatkarības atgūšanas varēja justies kā jaunieši: viss bija jāšak no jauna.

Paradoksālākais ir tas, ka vecākajām paaudzēm, kas augušas ierobežotajā un noslēgtajā totalitārisma sistēmā, bērni jāaudzina atvērtai un brīvai pasaulei. Tas ir ļoti grūts uzdevums, kam paraugu nav. Globālā sabiedrība var piedāvāt standartus, rezultātu paraugus, bet nevar tieši norādīt, kādu ceļu vajadzētu iet, jo katras sabiedrības attīstības pieredze ir atšķirīga. Tas prasa mainīties visai sabiedrībai: vecākiem, audzinot bērnus, jāaug un jāizglītojas pašiem, jaunās paaudzes izglītošanas procesā jāmainās skolai un izglītības sistēmai. Pasaules straujā attīstība izvirza arī jaunus audzināšanas un izglītošanas mērķus. Kā jau atzīmēts **Pārskata** 3. nodaļā, vairs nevar iemācīt «pareizos» domāšanas un

ricības modeļus, cilvēks jāizaudzina tāds, lai viņš pats spētu attiecīgā situācijā izlemt, kā rīkoties. Tas liek atteikties no autoritārām audzināšanas metodēm, veidot dialogu, uzklaust, saprast.

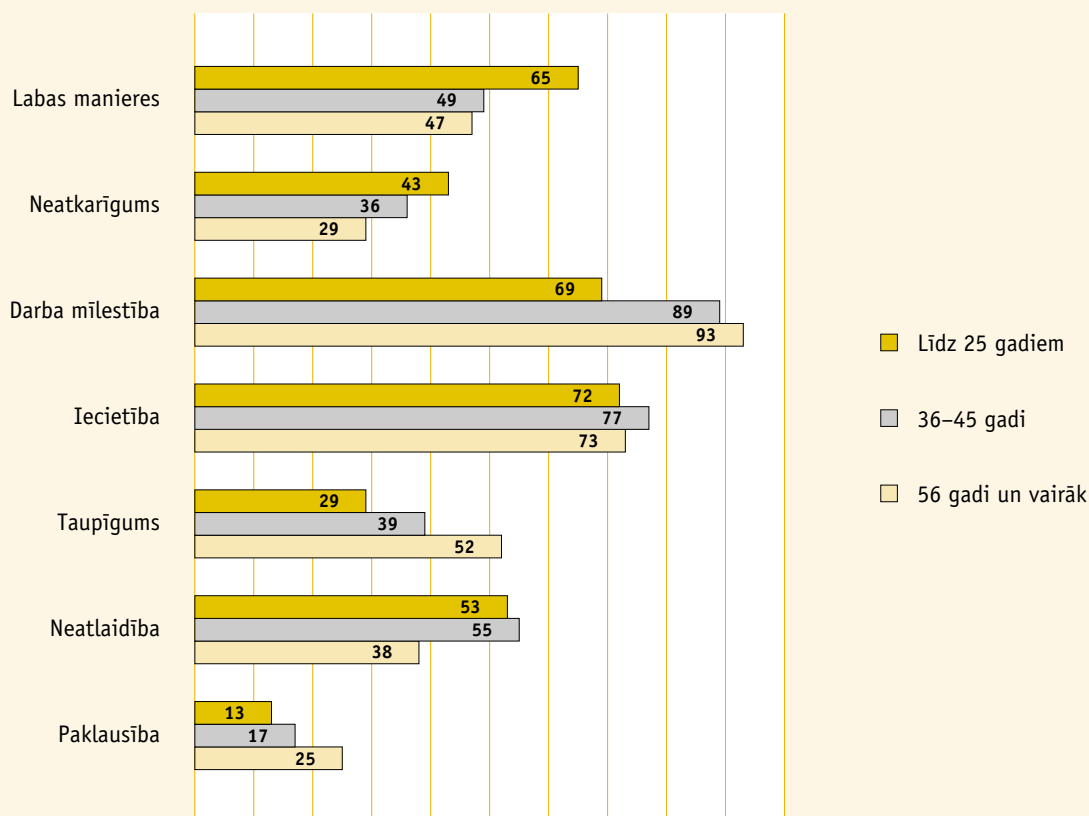
Dzīvošana pēc demokrātiskas un atvērtas sabiedrības principiem pamazām maina cilvēku uzskatus un tradicionālos priekšstatus dažādās dzīves jomās. Tas attiecas arī uz priekšstatiem par bērnu audzināšanu. Padomju laikā sevis apliecināšanas un karjeras iespējas bija visai ierobežotas, tāpēc daudzi tagadējie vidējās un vecākās paaudzes cilvēki tolaik savas dzīves sūtību saskatīja bērnu audzināšanā un dzīvošanā bērnu dēļ. Tagad jauniem cilvēkiem ir vairāk iespēju izvēlēties un bērni nav vienīgais dzīves papildījums. Šo pieņēmumu apstiprina 1996. gada FSI pētījuma «Vērtības–1996» dati, kas rāda, kā atšķiras dažāda vecuma cilvēku uzskati par vecāku pienākumiem pret bērniem: vairākums (46 %) no tiem, kuri ir jaunāki par 35 gadiem, piekrīt uzskatam, ka vecākiem ir sava personiskā dzīve, tāpēc nevar prasīt, lai viņi savu labklājību ziedotu bērnu la-

bā, turpretī pēc 45 gadu vecuma vairākums (55 %) uzskata, ka vecāku pienākums ir bērnu labā darīt visu iespējamo, mazāk rēķinoties ar savām interesēm.

Lai arī kopumā cilvēku uzskati par to, kādas īpašības būtu svarīgi ieaudzināt bērnos, ir līdzīgi, tomēr atšķirības starp jaunākiem un vecākiem cilvēkiem iezīmējas attieksmē pret labām manierēm, neatkarīgumu, strādīgumu, taupīgumu un paklausību (sk. 4.4. attēlu). Jauni cilvēki par svarīgākām uzskata labas manieres un neatkarīgumu, gados vecāki cilvēki augstāk nekā jaunie vērtē taupīguma un paklausības ieaudzināšanu bērnos. Tagad šīs īpašības vairs nav tik svarīgas, un, jo jaunāki gados ir cilvēki, jo mazāk viņu vidū ir tādu, kas uzskata, ka bērniem noteikti jābūt taupīgiem un paklausīgiem. Arī attieksmē pret strādīgumu jaunā paaudze vairs nav tik vienāda: vecākajā paaudzē to par svarīgu uzskata gandrīz visi respondenti (93 %), turpretī jaunākajā – mazāk nekā divas trešdaļas (69 %). Taču ir arī tādas īpašības, pret kurām dažādas paaudzes izturas vienādi; tās ir iecietība un neatlaidība.

4.4. attēls

Īpašības, ko ģimenei būtu svarīgi ieaudzināt bērnos, % no aptaujātajiem

Vecāku ģimene ir bērna balsts izglītības ieguvē, no vecāku iespējām lielā mērā atkarīgs, kādu izglītības ceļu bērns izvēlas. Tas redzams, salīdzinot vidusskolēnu un arodskolēnu ģimenes. Arodskolās vairāk mācās jaunieši no nepilnām ģimenēm: 27 procentiem vecāki ir šķīrušies, bet 14 procentiem viens no vecākiem miris. Vidusskolēniem abi rādītāji ir zemāki: vecāki šķīrušies 21,5 procentiem, viens no vecākiem miris 8 procentiem. Bērnu tiešmi izglītoties spēcīgi rosina un stimulē vecāku izglītības līmenis, viņu attieksme pret izglītību. Visaugstākais izglītības līmenis ir vidusskolu 12. klašu audzēkņu vecākiem: 35 procentiem no viņiem ir augstākā un nepabeigta augstākā izglītība; lielākajai daļai no tehnikumu un arodskolu audzēkņu vecākiem ir profesionālā vai vispārīgā vidējā izglītība (sk. 4.1. tabulu). Pētījumu dati liecina, ka vecāki parasti cenšas, lai bērni sasniegtu vismaz tādu pašu izglītības līmeni, kādu sasnieguši viņi.

Vecāku ģimenes iespējas nodrošināt, lai bērni piekļūtu jaunajām tehnoloģijām, ir nelielas: mājās dators ir 8 procentiem aptaujāto vidusskolēnu, arodskolu un tehnikumu audzēkņu (10 procentiem pilsetnieku un 4 procentiem laucinieku). Salīdzināšanai: radio ir 89 procentiem ģimeņu, krāsu televizors – 85, telefons – 80, vieglais automobilis – 52, mobilais telefons – 10 procentiem ģimeņu. Skolu datorizācija pašreiz būtu labākais veids, kā nodrošināt, lai visi Latvijas jaunieši iemācītos strādāt ar datoru un iegūtu priekšstatu par informācijas tehnoloģijām.

Skola un mācības

Modernai izglītības sistēmai jānodrošina, lai jaunieši, izglītību ieguvuši, būtu spējīgi konkurēt dar-

baspēka tirgū, lai gūtās iemaņas un zināšanas būtu izmantojamas dažādās jomās. Pamazām mainās attieksme pret izglītību un izglītības motivācija: padomju laikā dominēja uzskats, ka indivīds izglītojas, lai no tā būtu labums sabiedrībai, tātad izglītojoties viņš sevi sagatavo sabiedrības uzdevumu veikšanai. Tagad jaunieši arvien vairāk apzinās, ka izglītojas paši savā labā. To ilustrē tas, kā laikā no 1983. līdz 1998. gadam mainījusies vidusskolu absolventu attieksme pret mācībām un darbu. Pirms piecpadsmit gadiem vidusskolēni par svarīgāko savā dzīvē atzina darbu, draugus un ģimeni, tagadnes vidusskolēni pirmajā vietā liek mācības, tad darbu un draugus. Pirms piecpadsmit gadiem vidusskolēni uzskatīja, ka darbam jādod iespēja būt noderīgam cilvēkiem un sabiedrībai un jāļauj likt lietā savas spējas. Šodienas jaunieši par svarīgāko darbā uzskata iespēju labi nopelnīt, likt lietā savas spējas un vēlas, lai darbs nodrošina iespēju dzīvot mierīgu un pārticīgu dzīvi.

Komunikācijas iemaņām un prasmēm, tāpat kompetencei jauno informācijas tehnoloģiju lietošanā jaunā izglītības sistēma ierāda daudz lielāku nozīmi, nekā tas bija padomju laikā. Šo pārmaiņu raksturošanai vislabāk izmantojami Izglītības un zinātnes ministrijas dati par svešvalodu apguvi Latvijas skolās un skolu datorizāciju.

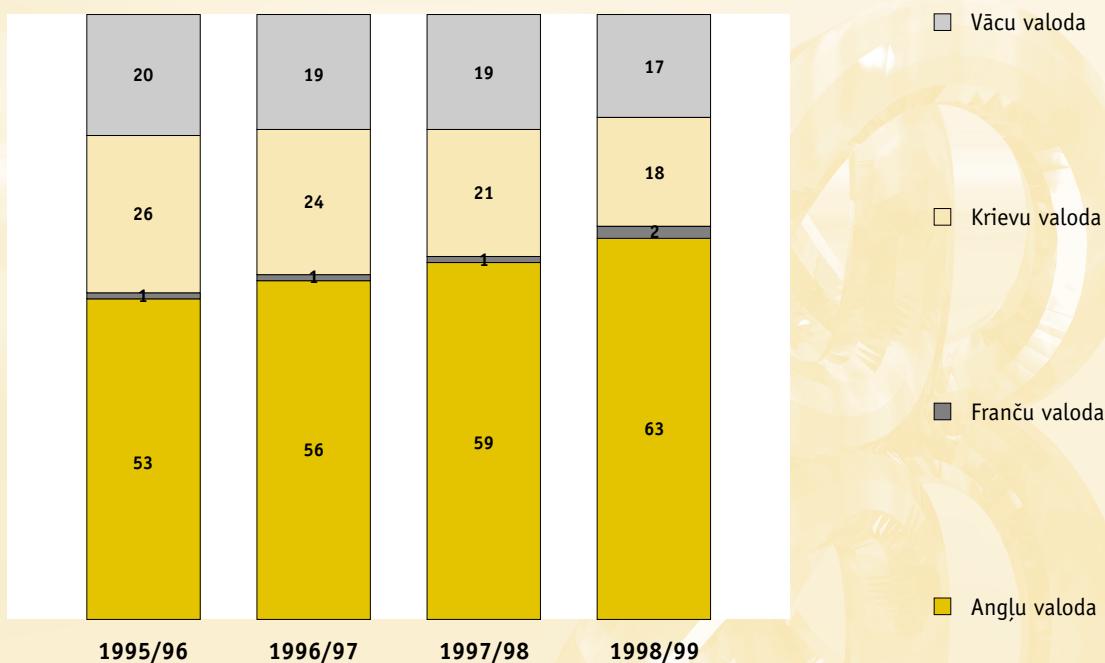
Parastās skolās skolēni svešvalodu sāk apgūt no 3. klases, un vairākums izvēlas angļu valodu. Otru svešvalodu sāk mācīties no 6. klases, kad vairākums izvēlas vai nu krievu, vai vācu valodu. 90. gadu laikā palielinājies to skolēnu skaits, kuri mācās angļu valodu, un samazinājies krievu valodas apguvēju skaits. Krievu valodas apguvēju īpatsvars skolēnu vidū ar katru mācību gadu samazinās (sk. 4.5. attēlu). Latviešu valodas plūsmas skolās angļu valodas apguve sākas agrāk nekā skolās ar mācībām krievu valodā (sk. 4.2. tabulu).

4.1. tabula

Vidusskolēnu (12. klase), tehnikumu un arodskolu audzēkņu vecāku izglītības līmenis (% no aptaujātajiem)

	Arodskolu audzēkņi	Tehnikumu audzēkņi	Vidusskolēni
Nepabeigta vidējā	8,9	5,2	6,2
Profesionāli tehniskā	18,8	14,0	13,0
Vispārīgā vidējā	24,3	15,8	14,9
Vidējā profesionālā	30,0	36,0	31,2
Augstākā un nepabeigta augstākā	17,9	29,0	34,7

4.5. attēls

Svešvalodu apguve vispārizglītojošo dienas skolu 1.-12. klasē
(% no kopējā skolēnu skaita)

Pēc tā, cik svešvalodas skolēni apgūst, 1998./99. mācību gadā tie sadalījās šādi: 41 % apguva vienu svešvalodu, 32 % – divas svešvalodas, 3 % – trīs svešvalodas, 24 % (galvenokārt 1.–4. klases skolēni) neapguva nevienu svešvalodu. Pēdējos gados Latvijas skolās arvien biežāk paralēli tradicionālajām svešvalodām (angļu, vācu un krievu valodai) mācību programmās piedāvā arī citas svešvalodas – zviedru, norvēģu, dāņu, latīņu, poļu, spāņu valodu,

ivritu utt. Kā negatīva tendence jāatzīmē labu skolotāju aiziešana no skolas zemā atalgojuma dēļ. Šogad uzsākot jauno mācību gadu, skolotāju trūkuma dēļ angļu valodu nevarēja apgūt 2199 skolēni.

Otra svarīgākā kompetence, kas līdzās valodu zināšanām nepieciešama, lai saprastu pasaulē notiekošo, ir prasme izmantot informācijas tehnoloģijas. Datorzinību apguve skolās atkarīga no skolu datorizētības. 1996. gadā viens dators bija uz 101

4.2. tabula

Angļu valodas apguve vispārizglītojošajās dienas skolās un to klasēs ar mācībām latviešu valodā un citās valodās (% no skolēnu kopskaita attiecīgajā klašu grupā)

	Plūsmās ar mācībām latviešu valodā	Plūsmās ar mācībām citās valodās	Visās plūsmās kopā
1.-4. klase	47,7	17,6	38,3
5.-9. klase	83,2	83,5	83,3
10.-12. klase	92,5	92,6	92,5
1.-12. klase	69,1	61,0	66,3

4.3. tabula

Vispārīzglītojošo skolu datorizētība

	1996	1998
Pavisam skolu	1112	1111
Skolas, kurās ir datori	494	761
Pavisam skolēnu	354474	361722
Datoru skaits	3593	8017
Skolēnu skaits uz vienu datoru	101	45

skolēnu, 1998. gadā – uz 45 skolēniem. 1998. gada 1. septembrī internets bija 170 skolās, t. i., 15 procentos no visām skolām (sk. 4.3. tabulu).

Mācību gada laikā 32 % aptaujāto vidusskolēnu papildus mācās dažādosursos ārpus skolas. Visvairāk tie apmeklē svešvalodu kursus (krievu skolu audzēkņi – arī latviešu valodas kursus), augstskolu vai ģimnāziju sagatavošanas kursus, datorkursus, autovadītāju, ķīmijas, bioloģijas, matemātikas, ekonomikas, mākslinieciskas pašdarbības, jaunrades un sporta nodarbības.

Palielinās televīzijas un samazinās grāmatu lasīšanas īpatsvars skolēnu brīvā laika struktūrā. Vairāk nekā divas stundas dienā pie televizora pavada divas trešdaļas no devītās klases skolēniem un puse divpadsmitās klases skolēnu. Grāmatas, izņemot obligāto literatūru, vispār nelasa ceturtdaļa devītās klases un piektdaļa divpadsmitās klases zēnu. Meitenes vairāk lasa grāmatas nekā zēni,

tāpēc meiteņu vidū arī mazāk ir tādu, kas atzīst, ka grāmatas vispār nelasa, – 12 % no devītās klases un 8 % no divpadsmitās klases skolniecēm.

Izglītības ceļu izvēle

Tirgus ekonomikas ietekmē strauji noris sabiedrības diferencēšanās. Nav vairs tās unificētās vienveidības, ko radīja padomju dzīves standarti. Asāk izpaužas etniskās, ekonomiskās, ar dzimumu, pilsētniecisko un lauciniecko dzīvesveidu, izglītību utt. saistītās atšķirības. Tas jāuztver kā normāls sabiedrības attīstības process, jo, lai izstrādātos sociāli pieņemami šo atšķirību mazināšanas mehānismi, šīs atšķirības jāapzinās. Sabiedrības diferencēšanās ir neizbēgams sabiedrības attīstības rezultāts, svarīgi ir raudzīties, lai sabiedrības locekļu individuālās un sociālās atšķirības nekļūtu par pamatu sociālai atstumtībai, lai katrs sabiedrības loceklis neatkarīgi no statusa varētu dzīvot cilvēka cienīgu dzīvi.

Atšķirībām izglītības līmeņa ziņā pievērsts relatīvi ļoti maz uzmanības, un pašreizējā sabiedrības dzīvē tās arī maz izpaužas. Galvenokārt tā ir tāpēc, ka darba samaksa dažās nozarēs (izglītība, veselības aizsardzība), kas prasa augstu izglītības līmeni, ir relatīvi zema: 1998. gadā vidēji mēnesī darba samaksa (neto) izglītībā bija Ls 80, tātad zemāka nekā valsts vidējā darba samaksa – Ls 97. Izglītības nozīmes pamatošanai parasti izmanto datus par bezdarbnieku sastāvu pēc izglītības līmeņa, uzsverot, ka augstāko izglītību ieguvušie labāk spēj orientēties darbaspēka tirgū. Bezdarbnieku vidū vismazāk ir cilvēku ar augstāko izglītību (7 %), visvairāk –

4.3. informācija

Jauniešu izglītības ceļi

Izmantojot statistikas un IZM datus par to, kā pamatskolu, arodskolu, vidējo profesionālo mācību iestāžu un vidusskolu beidzēji 1998. gadā turpināja izglītības ieguvu, to visu attiecinot uz vienu laika periodu un pieņemot, ka pamatskolu beidz 100 skolēni, var iegūt šādu sadalījumu pēc izraudzītā izglītības turpināšanas varianta:

- 46 nonāk augstskolā – 39 caur vidusskolu, 6 caur vidējām profesionālajām mācību iestādēm un 1 caur arodskolu;
- 23 iegūst arodizglītību – 21 % no pamatsskolas un 5 % no vidusskolas beidzējiem;
- 10 iegūst vidējo profesionālo izglītību – 12 % no pamatsskolas un 7 % no vidusskolas beidzējiem;
- 15 mācības neturpina pēc vispārīgās vidējās izglītības iegūšanas;
- 6 mācības neturpina pēc pamatsskolas beigšanas.

Augstākā izglītība nevar būt visu sabiedrības locekļu mērķis, to nosaka gan individuālo spēju atšķirības, gan sociāli ekonomiskie apstākļi, gan cilvēku dzīves mērķi un personīgā izvēle. Svarīgi būtu, lai izglītības sistēma arī tiem, kas nevar vai negrib iegūt augstāko izglītību, nodrošinātu tādu sagatavotību, lai viņi spētu iekļauties sabiedrības dzīvē un netiktu izstumti no darbaspēka tirgus.

4.4. tabula

Izvēles motivācija mācību turpināšanai arodskolā vai tehnikumā (% no aptaujātajiem)

	Arodskola	Tehnikums
Lai apgūtu profesiju un varētu sākt strādāt	43,7	26,9
Lai apgūtu profesiju un nodrošinātu turpmāko izglītību	23,5	34,7
Sekmes nebija tik labas, lai turpinātu mācības vidusskolā	10,5	3,6
Mācību laikā var saņemt stipendiju	3,8	3,1
Nevēlējos lieki tērēt laiku vidusskolā, jo zinu, ko gribu sasniegt	8,2	18,7
Pierunāja draugi	2,8	2,5
Pierunāja vecāki	3,1	5,7

ar vispārīgo vidējo izglītību (31 %); 23 procentiem bezdarbnieku ir pamatizglītība un nepabeigta pamatizglītība, 21 procentam – profesionālā vidējā izglītība un 17 % – arodizglītība (dati uz 1999. gada jūliju). Šie dati liecina, ka Latvijā augstāks izglītības līmenis neļauj indivīdu izstumt no sociāli ekonomiskās dzīves, bet tas nav pietiekams pamats, lai dabūtu labi samaksātu darbu.

Kad jaunieši ieguvuši obligāto pamatizglītību, viņiem nākas izvēlēties turpmāko izglītības ieguves ceļu. Spriežot pēc pašreizējā audzēkņu sadalījuma pa dažādām vidējā līmeņa mācību iestādēm, var secināt, ka, izvēlēdamies, kā turpināt izglītošanos, jaunieši lielākoties arī izšķiras par to, kādu izglītības līmeni sasniegs (*sk. 4.3. informāciju*).

Sabiedrības uzmanība parasti vairāk pievērsta augstākajai izglītībai un tās problēmām, taču vismaz trešdaļa jauniešu pēc pamatskolas beigšanas izvēlas vidējā līmeņa profesionālo izglītību, kas dod iespēju agrāk uzsākt darba dzīvi un iegūt materiālu patstāvību.

Latvijā vidējās pakāpes profesionālo izglītību var iegūt arodizglītības iestādēs un vidējās profesionālajās mācību iestādēs. Arodizglītību pēc pamatizglītības pabeigšanas var iegūt arodvidusskolās, arodģimnāzijās un arodskolās. Šās pakāpes izglītības programmas paredzētas kvalificētu strādnieku gatavošanai. Arodskolā profesionālās izglītības programmas apguve ilgst no viena līdz diviem gadiem, arodvidusskolā – trīs gadus; šīs mācību iestādes nenodrošina paralēlu vispārīgās vidējās izglītības iegūšanu. Arodģimnāzijā mācību ilgums ir četri gadi un līdztekus profesionālajai izglītībai iegūstama arī vispārīgā vidējā izglītība. FSI pētījumā tika iesaistīti arodvidusskolu un arodģimnāziju pēdējo kursu audzēkņi: puse no viņiem, mācību iestādi beidzami, būs ieguvuši arī vispārīgo vidējo izglītību, puse – ne. Statistikā visas minētās arod-

izglītības iestādes mēdz apzīmēt ar vienu vārdu «arodskolas».

Vidējās profesionālajās mācību iestādēs ir 4–5 gadu mācību programmas audzēkņiem ar deviņgadīgo pamatizglītību. Profesionālo izglītību šīs mācību programmas nodrošina augstākā līmenī nekā arodskola un paralēli nodrošina vispārīgo vidējo izglītību. Visi vidējo profesionālo izglītības iestāžu beidzēji var turpināt mācības augstākās izglītības iestādēs («Izglītība 1998–2000», IZM, 1998). Profesionālās izglītības likums prasa, lai profesionālās izglītības iestādes nosaukumā atkarībā no iegūstamās izglītības pakāpes būtu vārds «skola», «vidusskola» vai «koledža». Pašreiz vidējo profesionālo izglītības iestāžu nosaukumos pastāv liela dažādība: «tehnikums», «koledža», «skola», «vidusskola». Šo profesionālās izglītības iestāžu apzīmēšanai nav īsa un konkrēta apzīmējuma, statistikā mēdz lietot apzīmējumu «vidējās speciālās mācību iestādes».

Atšķiras motivācija, kāpēc jaunieši izvēlas mācības turpināt arodskolā vai tehnikumā (*sk. 4.4. tabulu*). Arodskolu audzēkņi vairāk orientēti uz to, lai agrāk sāktu strādāt, viņu vidū ir arī lielāks skaits tādu, kuru sekmes nav bijušas pietiekami labas, lai mācības turpinātu vidusskolā. Tehnikumu audzēkņi vairāk apgūst profesiju, lai spētu nodrošināt turpmāko izglītošanos, kā arī nevēlas lieki tērēt laiku vidusskolā, jo jau ir izvēlējušies nākamo profesiju un zina, ko grib sasniegt.

Bērni un jaunieši, kas neapmeklē skolu un nestrādā

Jau vairākus gadus Latvijā ik rudeni tiek uzdots jautājums «Cik bērnu neiet skolā?». Grūtības, kas radušās ar precīzu šā skaita noteikšanu, pārbīdījušas problēmas akcentus: vairāk uzmanības pievērsts bērnu uzskaites, nevis izglītības jautājumiem. Pēc UNICEF ekspertu aprēķiniem, skolu neapmeklējošo bērnu skaits atšķiras pa vecumgrupām:

- septiņgadīgo vecumgrupā mācības skolā nav uzsākuši ap 15 %;
- vecumā no 8 līdz 14 gadiem skolā neiet ap 5 %;
- pirms pamatskolas beigšanas mācības pārtrauc un izglītību vairs neturpina vairāk nekā 7 % no attiecīgā vecuma jauniešiem;
- vecumgrupā no 16 līdz 18 gadiem nekur nemācās vairāk nekā 25 % (absolūtos skaitļos – ap 25 tūkst.).

Daļa no jauniešiem, kas mācības pārtrauc, sāk strādāt. Kā liecina statistikas dati, 15–19 gadus vecu jauniešu vidū strādā 10,5 %, bet 7 % ir darba meklētāji. Pēc datiem, kas iegūti, pētot mājsaimniecību budžetus, nestrādā un nemācās apmēram 4,5 % no jauniešiem 14–17 gadu vecumā.

Pieaug to jauniešu skaits, kuri vienlaikus strādā un mācās, un vairāk kļūst arī tādu, kuri, dažādu iemeslu dēļ izglītošanos pārtraukuši, pēc kāda laika vēlas mācības turpināt. Šiem jauniešiem alternatīvu izglītošanās iespēju piedāvā vakara (maiņu) vispār-izglītojošās skolas, kurās gadu no gada palielinās audzēkņu skaits: 1995./96. mācību gadā vakarskolās mācījās 9,9 tūkstoši jauniešu, 1998./99. mācību gadā – jau 13,5 tūkstoši. 80 % no vakarskolu skolēniem mācījās vidusskolas klasēs, pārējie – pamatskolas klasēs (7.–9. klase).

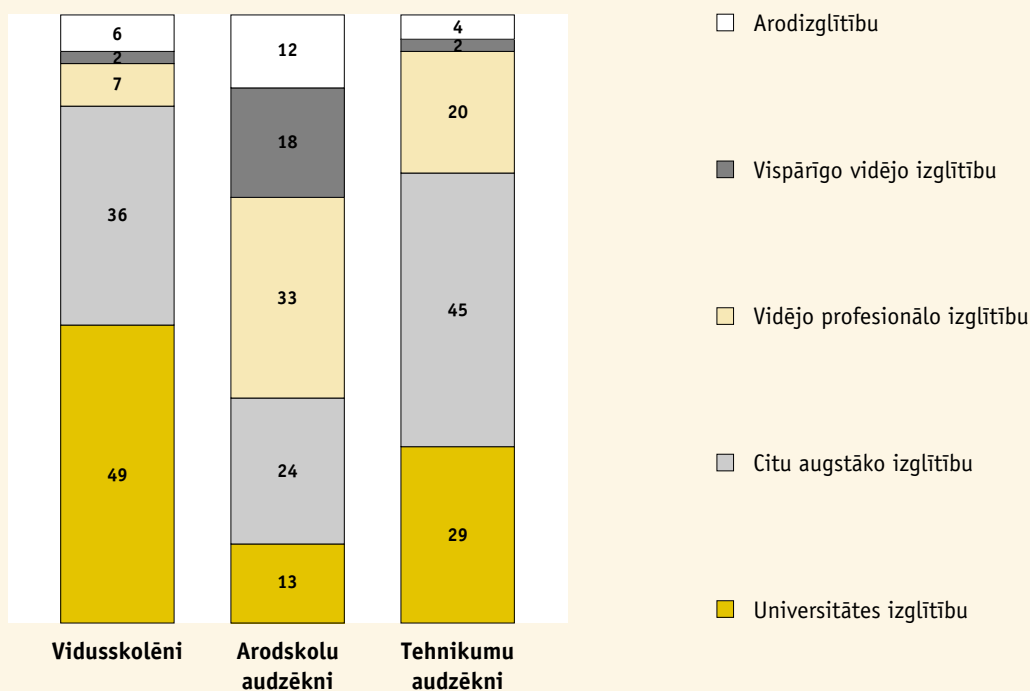
Ja pieņem, ka jaunieši, kas pārtraukuši mācības, ar laiku sapratis, ka izglītības trūkums traucē atrast darbu vai citādi piepildīt savus nodomus, jāsecina, ka pieprasījums pēc alternatīvām izglītības iespējām varētu palielināties.

Jauniešu nākotnes nodomi

Lielākā daļa vidējā līmeņa mācību iestāžu beidzēju orientējas uz augstākās izglītības ieguvu. Vidusskolu absolventu vidū tādi ir 85 %, tehnikumu absolventu vidū – 74 % un arodskolu absolventu vidū – 37 % (sk. 4.6. attēlu). Reāli to īsteno mazāka

4.6. attēls

Izglītības līmenis, ko jaunieši plāno sasniegt, % no aptaujātajiem

4.5. tabula

Rīgas un lauku vidusskolēnu plāni pēc skolas beigšanas (% no aptaujātajiem)

	Rīdzinieki	Laucinieki
Stāšos Latvijas Universitātē	70,6	40,1
Stāšos citā Latvijas augstskolā	33,7	60,1
Stāšos vidējā speciālā mācību iestādē	4,3	11,4
Stāšos privātā augstskolā	10,4	7,7
Stāšos arodskolā	2,6	3,7
Braukšu mācīties uz ārzemēm	3,6	8,2
Braukšu strādāt uz ārzemēm	0,5	9,1
Mācīšos kursus	13,0	9,7
Sākšu strādāt un mācīšos neklātienē	13,1	6,0
Sākšu strādāt	19,5	9,1

daļa, un tas liecina, ka visiem savus plānus realizēt neizdodas.

Vidusskolēni galvenokārt orientējas uz to, ka pēc skolas beigšanas viņi mācības turpinās Latvijas Universitātē vai kādā citā augstskolā. No arodskolu un tehnikumu beidzējiem gandrīz puse plāno sākt strādāt. Tehnikumu audzēkņu vidū vairāk ir tādu, kas strādāšanu plāno apvienot ar mācībām neklātienē: tāda iecere ir 21 procentam tehnikumu audzēkņu, bet tikai 14 procentiem arodskolu audzēkņu.

Stipri atšķiras Rīgā un laukos dzīvojošo vidusskolēnu nākotnes nodomi. Rīdzinieki vairāk orientējas uz Latvijas Universitāti, laucinieki – uz citām Latvijas augstskolām un tehnikumiem (sk. 4.5. tabulu). Pārsteidz, ka uz mācībām un darbu ārzemēs vairāk orientējušies lauku, nevis Rīgas jaunieši. Uz darbu Latvijā vairāk orientēti Rīgas jaunieši, un, iespējams, tas izskaidrojams ar to, ka Rīgā ir lielākas darba iespējas.

Par mācību iespējām skolēni ir informēti labāk nekā par darba iespējām: informācijas par mācību iespējām pietrūkst 27 procentiem aptaujāto skolēnu, par darba iespējām – 61 procentam. Arodskolu un tehnikumu audzēkņi ir labāk informēti par darba iespējām nekā vidusskolēni, taču arī lielākā daļa no viņiem uzskata, ka informācijas ir par maz gan par izglītības iespējām (36 %), gan par darba iespējām (49 %).

Informāciju galvenokārt iegūst no neoficiāliem avotiem: aptaujāto vairākumam tie ir draugi un paziņas, kā arī vecāki un radnieki. Jauniešiem ir aptuvenus priekšstats par to, kā veidosies viņu dzīve, cik gadu vecumā notiks pārmaiņas, kuras parasti notiek ikviena jaunieša dzīvē.

Lai varētu spriest, kā savu turpmāko dzīves ceļu plāno vidusskolu, arodskolu un tehnikumu audzēkņi, tika salīdzinātas šo jauniešu prognozes par savu nākotni (sk. 4.6. tabulu). Arodskolu un tehnikumu audzēkņi plāno gadu agrāk nekā vidusskolēni pabeigt izglītošanos un kļūt materiāli patstāvīgi. Ģimēni nodibināt jaunietes plāno vidēji par diviem gadiem agrāk nekā jaunieši.

Dzīves plānu saistīšana ar dzimto pilsētu vai vietu atkarīga no apdzīvotās vietas lieluma. Apdzīvotās vietas pēc lieluma tika dalītas četrās grupās: 1 – Rīga, 2 – Liepāja, Daugavpils, Rēzekne, Jelgava, Jūrmala, Ventspils, 3 – citas pilsētas, 4 – ciemats, lauki. Jo lielāka pilsēta, jo vairāk jaunieši ar to saista savas dzīves iespējas. Atšķiras vidusskolēnu un arodskolu audzēkņu attieksme pret atgriešanos dzimtajā vietā. No laukos dzīvojošajiem vidusskolēniem uz visiem laikiem dzimto vietu atstāt plāno 57 %, tātad vairāk nekā puse, bet no arodskolu audzēkņiem – 28 % (sk. 4.7. attēlu).

Lielākā daļa skolēnu visai piesardzīgi vērtē savas iespējas gūt panākumus tirgus ekonomikas apstākļos Latvijā, tomēr optimistu ir vairāk nekā pesimistu. Par to, ka spēs izvirzīties, zēni ir vairāk pārliecināti nekā meitenes. Spriežot pēc zēnu un meiteņu sekmēm skolā, tādām vērtējumam nav pamata, tomēr reālā situācija darbaspēka tirgū ir atšķirīga. Likumi gan garantē vienlīdzīgas tiesības sievietēm un vīriešiem, tomēr sabiedrībā valdošie stereotipiskie priekšstati, sieviešu dubultā slodze mājās un darbā ierobežo viņu karjeras iespējas. Jaunietes šīs atšķirības apzinās un tāpēc savu dzīves iespēju vērtēšanā ir piesardzīgākas. Zīmīgi, ka

4.6. tabula

Vecums, kurā 18 gadus veci jaunieši paredz svarīgus dzīves notikumus

Vecums	Notikums
21,5	Jaunietes atstās vecāku mājas un uzsāks patstāvīgu dzīvi
22	Arodskolu un tehnikumu audzēkņi būs ieguvuši iecerēto izglītību
22,5	Jaunieši atstās vecāku mājas un uzsāks patstāvīgu dzīvi
23-23,5	Arodskolu un tehnikumu audzēkņi kļūs materiāli neatkarīgi
23	Vidusskolēni būs ieguvuši iecerēto izglītību
23,5-24	Vidusskolēni kļūs materiāli neatkarīgi
24-24,5	Jaunietes apprecēsies
25-25,5	Jaunietēm piedzims pirmais bērniņš
26-26,5	Apprecēsies jaunieši
27-27,5	Jauniešiem piedzims pirmais bērniņš

krievu jaunieši savas iespējas izvirzīties vērtē optimistiskāk nekā viņu līdzaudži latvieši (sk. 4.7. tabulu).

Augstākā izglītība

90. gadiem raksturīga ir tendence, ka strauji pieaug studētgrībētāju skaits. Augstskolās uzņemto skaits pārsniedz vidusskolu beidzēju skaitu. Laikā no 1993. līdz 1995. gadam augstskolās uzņemto skaits gandrīz divkāršojies. Salīdzinājumā ar 1980. un 1990. gadu vērojama tendence augstskolās uzņemto skaitam pārsniegt vidusskolas beigušo audzēkņu skaitu. 1998./99. mācību gadā augstskolās dažāda līmeņa studiju programmās tika uzņemti 27,6 tūkstoši studētgrībētāju. Kopējais studentu skaits bija 76,7 tūkst, no tiem 47,2 tūkst. studēja dienas nodalās.

Studentu skaita pieaugumam ir gan demogrāfiski, gan sociāli cēloņi. Laikā starp 1981. un 1989. gadu Latvijā bija lielākais dzimstības pieaugums pēckara gados. Tagad šie bērni pakāpeniski sasniedz studentu vecumu. IZM speciālisti prognozē, ka maksimālais uzņemto studētgrībētāju skaits Latvijā sagaidāms pēc 7–8 gadiem, pēc tam studentu skaits strauji samazināsies. Studentu kopskaits var apmēram divas reizes pārsniegt pašreizējo, tiek prognozēts, ka tas būs 120–150 tūkstoši.

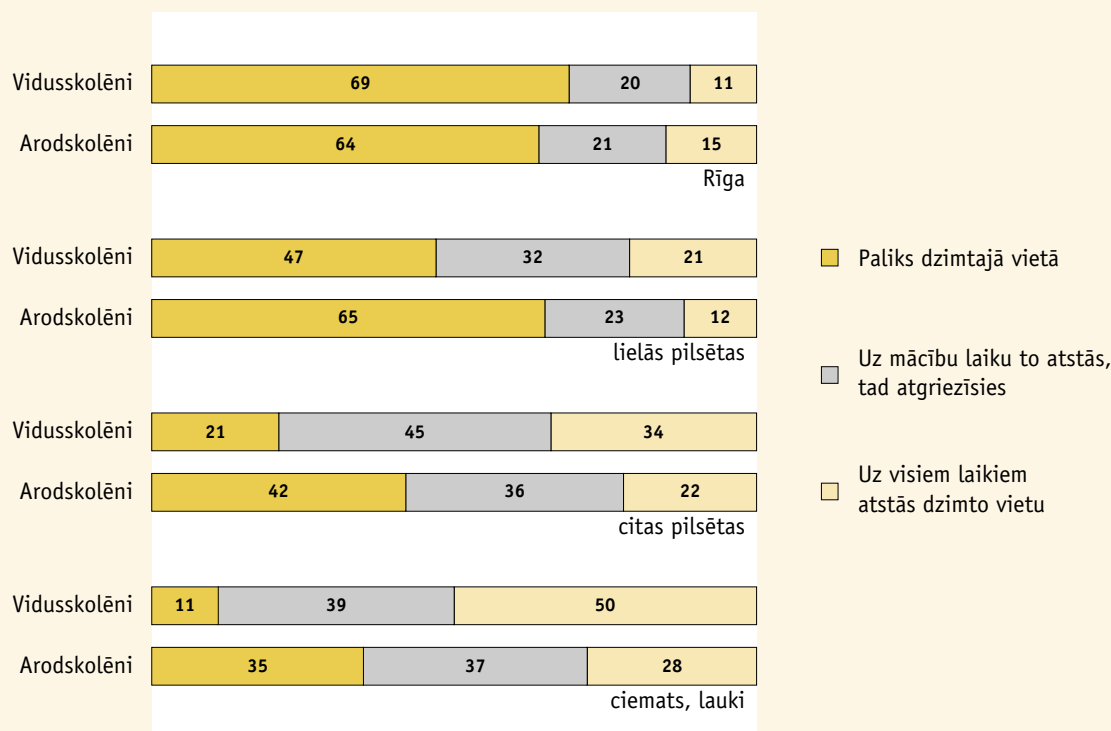
Cits studentu skaita pieauguma cēlonis ir tas, ka kopumā mainās attieksme pret izglītību. Dažāda vecuma cilvēki arvien biežāk vēlas turpināt un papildināt savu izglītību. Augstskolās stājas ne tikai jaunieši, kas tikko beiguši vidusskolas vai vidējās profesionālās mācību iestādes, bet arī cilvēki, kas izglītību ieguvuši jau agrāk vai kam jau ir augstākā izglītība. To labi ilustrē 1998. gada pamatstudiju programmā uzņemto sadalījums pēc izglītības:

4.7. tabula

Jauniešu pašnovērtējums attiecībā uz savām iespējām (% no aptaujātajiem)

	Visi	Zēni	Meitenes	Latvieši	Krievi
Par saviem panākumiem ir pārliecināti	5,7	9,0	3,4	6,4	7,9
Domā, ka spēs izvirzīties	30,0	37,5	24,5	28,7	34,1
Grūti pateikt	52,0	44,9	57,2	54,2	47,1
Uz īpašiem panākumiem necer	7,9	5,7	9,5	8,2	6,8
Domā, ka dzīvē gaida grūtības	4,4	2,9	5,4	3,6	5,7

4.7. attēls

Vidusskolēnu (A) un arodskolu audzēkņu (B) vecāku dzīvesvieta un jauniešu nākotnes nodomi (% no aptaujātajiem)

76 procentiem augstskolās uzņemto bija vispārīgā vidējā izglītība (57 % to bija ieguvuši 1998. gadā), 18 procentiem – vidējā profesionālā, 4 procentiem – arodizglītība un 2 procentiem – augstāka izglītība.

Pēdējos gadus Latvijā strauji palielinās to studentu skaits, kas par savām studijām maksā (sk. 4.8. attēlu). Galvenokārt tie ir privāto augstskolu studenti, tomēr arī valsts augstskolās maksas studentu ir vairāk nekā to studentu, kas mācās par valsts budžeta līdzekļiem. 1997./98. mācību gadā Latvijas augstskolās 49 % studentu mācījās par valsts un pašvaldību budžeta līdzekļiem, bet 51 % – par maksu. 1998./99. mācību gadā pamatstudiju programmā 36 % studentu bija uzņemti budžeta grupās, bet 64 % – maksas grupās.

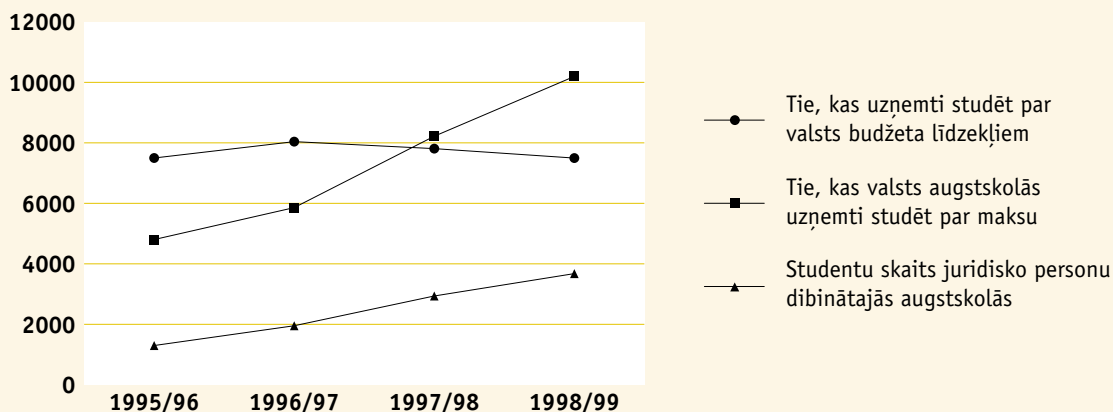
Pieaugot maksas studentu skaitam, arvien aktuālāks kļūst jautājums, pēc kādiem principiem tiek atlasīti studenti, kas mācās par valsts budžeta līdzekļiem. Ja šis process nebūs pietiekami caurredzams un kontrolējams, veidosies pamats korupcijai. Vidusskolas galaeksāmenu vai augstskolas iestājeksāmenu atzīme vairs nav tikai zināšanu novērtējums, tā kļūst par pamatu augstākās izglītības

finansējuma dabūšanai. Grūtības rada tas, ka jāizšķiras nevis par dažiem ļoti izciliem, kuriem piešķirt finansējumu, bet gan par robežu starp tiem, kurus valsts finansēs, un tiem, kurus valsts nefinansēs. Šī robeža jānovelk kaut kur vidējā līmeņa vidū. Korekti to izdarīt ir ļoti grūti. Atzīmes desmitdaļai vai simtdaļai tādā situācijā var būt vairāku simtu latu vērtība. Tāpēc var prognozēt, ka tuvākajā laikā augstākās izglītības sistēmā aktuāls kļūs jautājums par sociālo taisnīgumu, it īpaši tajās augstskolās, kur vieni studē par valsts budžeta līdzekļiem, bet otri par saviem un vecāku līdzekļiem.

Pēdējos gadus visvairāk topošo studentu izvēlējušies tādus studiju virzienus kā ekonomika un tieslietas (sk. arī nobeigumu). Tas atspoguļojas studentu sadalījumā: pagājušajā mācību gadā 46 % studēja sociālās zinātnes, 20 % mācījās par skolotājiem un apguva izglītības zinātnes, 15 % studēja inženierzinātnes un tehnoloģijas, 7 % – humanitārās zinātnes, 12 % – pārējās programmas («Izglītības iestādes Latvijā 1998./99. m. g.»). Maksas studentu īpatsvars sociālo zinātņu studiju programmās ir vislielākais – 82 %. Inženierzinātņu un dabaszinātņu programmās

4.8. attēls

Par budžeta līdzekļiem un studiju maksu 1. kursā uzņemto skaits

maksas studentu ir daudz mazāk – attiecīgi 28 un 30 %. Tas liecina, ka jauniešiem, kuri vēlas apgūt sociālās zinātnes, ir daudzkārt mazākas iespējas studēt par valsts budžeta līdzekļiem nekā jauniešiem, kuri izvēlējušies inženierzinātnes vai dabaszinātnes.

Paplašinās Latvijas augstskolu sadarbība ar ārvalstu augstskolām. Daļa studentu patstāvīgi meklē iespējas studēt ārvalstu augstskolās. IZM apkopojusi vēstniecību sniegto informāciju par Latvijas studentu skaitu ārvalstīs. 1998. gadā ārvalstu augstskolās mācījās 1536 Latvijas studenti, vairāk nekā puse no tiem (63 %) – Krievijā, 12 % – ASV, pa 6 % – Vācijā un Dānijā, 5 % – Zviedrijā. Savukārt Latvijas augstskolās 1998./99. mācību gadā mācījās 1837 studenti no ārvalstīm.

Kopējie augstākās izglītības rādītāji vieš optimismu: palielinās augstskolu un studentu skaits, pastāv gan maksas, gan bezmaksas izglītība. Tas novērš uzmanību no izglītības kvalitātes un ļauj nesteidzināt reformas šajā jomā. Sabiedrības bailes zaudēt bezmaksas augstāko izglītību ir lielākas par vēlēšanos uzlabot augstākās izglītības kvalitāti. Taču no mūsu izglītības kvalitātes būs atkarīga mūsu tautas vieta globālajā sabiedrībā. Šo vietu nosacīs mūsu spēja un prasme spriest, lemt un rīkoties. Ja paši tādu nebūsim ieguvuši, mūsu vietā to darīs citi.

Jauniešu nodarbinātība

Jauniešu iekļaušanās darbaspēka tirgū notiek pakāpeniski. Kā liecina CSP dati, 15–19 gadu vecumā 82,5 % jauniešu ir ekonomiski neaktīvi (mācās), 10,5 % ir nodarbināti, bet 7 % meklē darbu. Vislielā-

kais darba meklētāju īpatsvars, 14,7 %, ir 20–24 gadu vecumgrupā. Tas liecina, ka mācību iestāžu beidzējiem nav viegli iekļauties darbaspēka tirgū.

No nepilngadīgajiem (15–18 gadi) 6,4 % ir nodarbināti un 4 % meklē darbu. Visvairāk šie jaunieši nodarbināti vienkāršajās profesijās, kas neprasa augstu kvalifikāciju, kā arī lauksaimniecībā un zivsaimniecībā.

Ja salīdzina dažādu vecumgrupu iedzīvotāju sadalījumu pa darbības nozarēm pēc pamatdarba vietas (sk. 4.8. tabulu), redzams, ka jaunieši (15–24 gadi), tāpat kā vecāki cilvēki (55–64 gadi), relatīvi vairāk nodarbināti lauksaimniecībā un mežsaimniecībā. Viesnīcu un restorānu jomā strādājošo vidū jauniešiem ir lielāks īpatsvars nekā citām vecumgrupām. Jo lielāks grupas vecums, jo mazāka cilvēku daļa tajā nodarbināta tirdzniecībā, automobiļu, motociklu, personisko mantu un mājturības piederumu remontēšanā. Savukārt reizē ar vecumu palielinās izglītībā, veselības aizsardzībā un sociālajā aprūpē nodarbinātā cilvēku daļa. 25–34 gadu vecumgrupā gandrīz divreiz lielāka cilvēku daļa nekā citās vecumgrupās nodarbināta valsts pārvaldībā, aizsardzībā un obligātās sociālās apdrošināšanas jomā.

Vecumgrupas salīdzinot pēc sadalījuma pa profesijām, redzams, ka jaunieši (15–24 gadi) relatīvi mazāk ir likumdevēji, vadītāji un vecākie speciālisti (tabula pielikumā). 25–34 gadu vecumgrupā ir lielāks kalpotāju īpatsvars nekā citās vecumgrupās. Tas liecina, ka paaudžu nomaina dažādās profesiju grupās notiek atšķirīgi. Jauniešu iekļaušanās nodarbinātības struktūrā atkarīga no viņu izglītības līmeņa. Jaunieši ar augstāku izglītību papildina kalpo-

tāju rindas, jaunieši, kas izglītošanos pārtraukuši pamatskolas līmenī, strādā vienkāršus darbus lauksaimniecībā, mežizstrādē, tirdzniecībā un citās nozarēs. Nereti šie jaunieši peļņas darbos nopelna vairāk nekā viņu vecāki, kas izglītības un profesijas ieguvei tērējuši vairāk laika, un tas mazina izglītības nozīmi šo jauniešu acīs.

Secinājumi un ieteikumi

Latvijas valstiskuma atjaunošanas gaitā sabiedrība lielāku nozīmi piešķirusi pagātnes simbolam, nevis nākotnes ideāliem. Pagātnes notikumu izvērtēšana nenoliedzami ir svarīga sabiedrības konsolidācijai un attīstībai, taču vērsums uz pagātņi un šodienas attīstības pamata meklēšana vēsturē apgrūtina Latvijas iekļaušanos globalizācijas procesos. Cilvēki nevar būt ne savas pagātnes, ne nākotnes gūstekņi.

Nepietiekamais institucionālās reformas dinamisms, tiesiskā nesakārtotība, politisko lēmumu necaurredzamība un ekonomiskā nevienlīdzība negatīvi ietekmē sabiedrības ekonomiskās un politiskās kultūras veidošanos. Latvijā visai plaša sociālā bāze ir politiskam autoritārismam. Jāveicina sabiedrības izpratne par daudzveidības, tolerances un cilvēktiesību nozīmi. Nepieciešams panākt lielāku atklātību valsts, pašvaldību, privātajās un sabiedriskajās institūcijās un nodrošināt brīvu informācijas pieejamību. Precīzāk jāizzina, kādi šķēršļi ierobežo brīvu informācijas pieejamību personām. Sabiedrībā aktīvāk jāiedzīvina līdzdalības principi.

Paternalistisko ideju izplatība neveicina arī iedzīvotāju ekonomisko aktivitāti. Globalizācijas radītās iespējas var izmantot tikai ierobežota sabiedrības daļa. Vislielākā mērā tirgus ekonomikas vērtības un prasības ir pieņēmuši jaunieši, un liela daļa no viņiem ir gatavi globalizācijas ekonomiskās iespējas pārvērst ieguvumos. Jāsekmē korupcijas apkarošanas likumu uzlabošana un pilnveidošana, korupcijas novēršanā aktīvāk jāizmanto nevalstisko organizāciju iespējas.

Valsts nedrīkst norobežoties no labklājības problēmu risināšanas. Valstij jācenšas kavēt tālāku ekonomisko noslāņošanu, jo ekonomiska atstumtība veicina pilsonisku atstumtību. Galu galā tā kavē arī tirgus attīstību un ekonomisko augsmi. Gan valstij, gan nevalstiskajām organizācijām aktīvāk jāstiprina cilvēku ticība, ka tirgus ekonomika, demokrātija un globalizācija var veicināt tautas attīstību.

Latvijas attīstības uzdevumi lielāku vērību prasa pievērst izglītības jautājumiem. Jaunatne ir tā sabiedrības daļa, kuras izaugsmes un attīstības iespējas visvairāk saistītas ar globalizācijas sasniegumu izmantošanu, taču jauniešu reālās iespējas ir atkarīgas no tā, kā ģimene, sabiedrība un valsts spēj nodrošināt piekļuvi modernām tehnoloģijām. Pašreiz, kad tik stipri izplatīta nabadzība un daudzas ģimenes ir trūcīgas, valstij jāuzņemas pienākums skolās nodrošināt piekļuvi jaunajām informācijas tehnoloģijām un to lietošanas prasmju apguvi.

Palielinās vecāku un ģimenes loma bērnu izglītības un nākotnes iespēju nodrošināšanā. Pārstājis darboties padomju laika princips, ka vecāki visas rūpes par bērnu izglītošanu nodod valsts izglītības

4.8. tabula

Dažāda vecuma nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pēc profesijas, %

	Pavisam	15-24 gadi	25-34 gadi	35-44 gadi	45-54 gadi	55-64 gadi
Likumdevēji, valsts vecākās amatpersonas, vadītāji	7,8	2,8	7,8	9,1	8,6	9,7
Vecākie speciālisti	11,5	7,1	11,4	13,3	11,2	11,2
Speciālisti	11,9	10,4	13,3	13,3	10,5	10,5
Kalpotāji	5,0	3,4	6,4	4,5	5,9	3,4
Pakalpojumu un tirdzniecības darbinieki	12,1	17,2	14,1	11,2	11,2	8,3
Kvalificēti lauksaimniecības un zivsaimniecības speciālisti	11,6	11,6	9,3	5,5	11,1	17,2
Kvalificēti strādnieki un amatnieki	15,2	19,6	14,7	15,8	15,4	12,8
Iekārtu un mašīnu operatori un izstrādājumu montētāji	11,4	9,8	12,3	12,0	12,0	10,1
Vienkāršās profesijas	13,3	18,1	10,4	11,8	14,0	16,7
Armijas profesijas	0,2		0,3			

sistēmai. Tagad jāpieaug vecāku, jauniešu organizāciju, privātuzņēmēju un visas sabiedrības atbildībai par to, lai Latvijā veidotos mūsdienīga izglītības sistēma, kas gatavotu izglītotus un darbaspēka tirgū konkurētspējīgus jauniešus. Tomēr pašreiz izglītības sistēmas reformu jautājumu izlemšanā vecāki, jauniešu organizācijas un darba devēji nav pietiekami iesaistīti. Grozījumi izglītības finansēšanas kārtībā – finansēšanas sadalīšana starp valsti un pašvaldībām – finansēšanas mehānismu padarījuši sarežģītu un vecākiem grūti izprotamu.

Augstais jaunatnes bezdarba līmenis (visvairāk bezdarbnieku ir vecumgrupā no 15 līdz 24 gadiem) liecina, ka nav viegli no izglītošanās pāriet uz

darbaspēka tirgu. Vidusskolu, arodskolu un profesionālo izglītības iestāžu audzēkņiem ir nepieciešama daudz plašāka informācija par darba iespējām un tā atrašanās veidiem. Šai informācijai jābūt plaši pieejamai, lai jaunieši to varētu izmantot, izvēloties turpmāko izglītības un karjeras ceļu.

Izglītības reforma Latvijā ir ievilkusies, un nav atrisināti svarīgi izglītības kvalitātes paaugstināšanas jautājumi, piemēram, par skolotāju algām. Savukārt ļoti strauji tiek īstenotas tādas pārmaiņas, kurām būtu vajadzīga apdoma un pakāpenība, piemēram, izvēles mācību priekšmetu ieviešana vidusskolās vai pāriešana uz maksas augstāko izglītību.